

**T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**KURBANALİ HACI HALİDOĞLU'NUN TEVARİH-İ HAMSE
ESERİNİN FERGANA HANLARI KISMININ TRANSKRİPTİ
VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Vedat MERAL

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Fatih ÜNAL**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2019

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısımının Transkripti ve Değerlendirilmesi” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

11 /07/ 2019

Vedat Meral

1350300010

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Vedat MERAL'in hazırladığı "Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısımının Transkripti ve Değerlendirilmesi" başlıklı tez 11 /07/ 2019 tarihinde aşağıda imzaları olan jüri tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Adı-Soyadı	Üniversite	İmza
Başkan :	Prof. Dr. Fatih ÜNAL	Ordu Üniversitesi	
Jüri Üyeleri :	Dr. Öğr. Üyesi Fuat HACISALİHOĞLU	Ordu Üniversitesi	
	Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ	Giresun Üniversitesi	
	.....	.....	.....
	.....	.....	.....

ONAY

05.08/2019

Dr. Öğr. Üyesi Seçkin EVCİM

Enstitü Müdürü V.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	1
1. TÜRKİSTAN VE FERGANA TARİHİ ÜZERİNE BİRİNCİ EL KAYNAK ESERLER	1
1. 1. Türkistan Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar.....	4
1. 2. Kurbanali Hacı Halidoğlu ve Eserlerine Dair Birkaç Söz.....	6
İKİNCİ BÖLÜM.....	10
2. TEVARİH-İ HAMSE-İ ŞARKİ’NİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE TRANSKRİPTİ.....	10
2. 1. Bayân Hân Fergâna	13
2. 2. Zikr-i Ecdâd Altun Beşik	16
2. 3. Sem Nârbute Hân	20
2. 4. Âlim Hân İbn Nâburte Hân	22
2. 5. Ömer Hân İbn Nârbute Hân	23
2. 6. Muhammet Ali Hân İbn-İ Ömer Hân	26
2. 7. Cûlus Şir Ali Hân İbn Hacı Bey İbni Abdurrahman Hân İbn Abdülkerim Hân İbn Şahrûh Hân	40
2. 8. Murât Hân İbn Âlim Hân	44
2. 9. Hüdâyâr Hân İbn Şir Ali Hân.....	44
2. 10. Malla Hân İbn Şir Ali Hân	46
2. 11. Şâh Murâd Hânın Cûlusu ve Azli Hüdâyâr Hânın Tekrâr Hânlığı	50
2. 12. Sultân Seyid İbn Malla Hân’ın Hânlığı	53
2. 13. Vefât-I Hüdâyâr Hân	65

SONUÇ VE ESERİN DEĞERLENDİRMESİ	70
KAYNAKÇA.....	81
ÖZGEÇMİŞ	87

ÖZET

Meral, Vedat, Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih-İ Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısmının Transkripti ve Değerlendirilmesi, Ordu, 2019.

Tatar âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu'na ait 19. Asırda yazılmış olan Tevarih-i Hamse adlı kaynak niteliği taşıyan ancak henüz tamamıyla transkripti tamamlanmamış olan bu eserin transkriptini yaptığımız bu bölümünde Fergana Hanları dönemlerine ışık tutulmuştur. Bu çalışma ağırlıklı olarak Fergana Hanları hakkında detaylı bilgiler içermekte olup, dönemin olaylarını Moğol, Fars, Arap, Türk ve Çin dilinde yazılmış olan kaynaklar kullanarak aktarılması bakımından önemlidir. Türk tarihinin Türkistan topraklarındaki bir dönemin aydınlatılması yönünde 19. Asırda Kurbanali Hacı Halidoğlu tarafından matbu olarak kaleme alınan 791 sayfalık bu eserin ilk 67 sayfalık kısmının transkriptinde Fergana Hanlarının dönemleri, mücadeleleri, kendi aralarındaki siyasi çekişmeleri, taht kavgaları, Rusların Fergana'yı işgali, Çin ile olan münasebetleri ve "Zikr-i Ecdâd Altun Beşik" başlığı altında Fergana hanlarının şeceresine ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Giriş beyitlerle başlayan bu eserin transkriptini yaptığımız bölümünde dönemin ve Fergana havarisinin önemli şahsiyetleri başlıklar altında derlenerek tarihsel süreçlerine göre yazılı şekilde kayda alınmıştır. Tatar âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu'na ait Tevarih-i Hamse adlı eserin transkriptinin ardından yapılan sonuç değerlendirmesinde tez öneri formunda belirtilen kaynaklar ve amaca uygun olarak tezimize katkıda bulunacağını düşündüğümüz diğer bilimsel materyallerden yararlanılarak elde edilen çalışmanın anlaşılrlığına katkı sunulmuştur.

ANAHTAR KELİMELELER: *Fergana Hanları, Türkistan, Hokand, Tevarih-i Hamse.*

ABSTRACT

Meral, Vedat, Fergana Commanders According To Kurbanali Halidoglu's Tevarih-İ Hamse Transcript And Evaluation, Ordu, 2019.

In this section, which is the transcript of Tevarih-i Hamse, written by Tatar scholar Kurbanali Hacı Halidoğlu, which was written in the 19th century but which has not yet been fully transcribed, the periods of Fergana Hanes were shed light. This study mainly includes detailed information about Fergana Khan and it is important in terms of transferring the events of the period by using sources written in Mongolian, Persian, Arabic, Turkish and Chinese languages. In the transcription of the first 67 pages of this 791-page book, which was written by Kurbanali Hacı Halidoğlu in the 19th century in the direction of enlightening a period in the history of Turkestan, the transitions of the first 67 pages of Fergana Khan's periods, their struggles, political conflicts between them, the fights of the throne and the Chinese and the genealogy of Fergana khan under the title of Zikr-i Ecdâd Altun Beşik.

The transcript of this work, which begins with couplets, is compiled under the titles of the important personalities of the period and Fergana apostle and recorded in written form according to its historical processes. The transcript of Tevarih-i Hamse by Tatar scholar Kurbanali Hacı Halidoğlu contributed to the comprehensibility of the study by utilizing the sources mentioned in the thesis proposal form and other scientific materials that we think will contribute to our thesis in accordance with the purpose.

KEY WORDS: Fergana Khan, Turkestan, Hokand, Tevarih-i Hamse.

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
B.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
D.	: Doğumu
Haz.	: Hazırlayan
H.	: Hicri
M.	: Miladi
Ö.	: Ölümü
R.	: Rumi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRKİSTAN VE FERGANA TARİHİ ÜZERİNE BİRİNCİ EL KAYNAK ESERLER

XIX. yüzyıl, Türk ve İslam âleminde önemli dönüşümlerin yaşandığı bir devirdir. Bu yüzyıl, Türk dünyasının her noktasında olduğu gibi Türkistan bölgesinde de büyük siyasi değişimlere ve mücadelelere sahne olmuştur.

XIX. asrın ikinci döneminin hemen başlarına bakıldığında ise Doğu Türkistan havarisinde ki Türk halkları, verdikleri uzun uğraşlar ve mücadeleler neticesinde Çin zulmü ve işgalinden kurtardıkları Gulca, Hoten, Urumçi ve Kâşgar'da kendi siyasi kimliklerini meydana getirme fırsatı elde etmişlerdi. Bu hanlıkların aksine 1710 tarihinde Özbeklerin Ming kabilesinden Şahrüh Bey tarafından Fergana Vadisinde¹ kurulan Hokand Hanlığı² ise Buhara Hanlığından³ ayrılarak kurulmuştur. Burada öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Orta Asya ülkelerinin halklarını oluşturan Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Uygur Türkleri tamamiyle göçebe ve teşkilatsız yaşayan topluluklar değillerdi. Onlar Hokand, Buhara, Hive

---

¹ Herhalde Fergana bölgesi hakkında en kayda değer ve en sade bilgilere ulaşmak için 12 yaşında Fergana'ya sultan olmuş Babürşah'ın "Babürname" adlı otobiyografik eserine bakmak yerinde olacaktır. Hicri. 899'da Ramazan ayının beşinci yani salı günü (Miladi 10 Haziran 1494) de Fergana vilayetine on iki yaşında padişah olduğunu yazan Babür, Fergana vadisini kendi eserinde şu şekilde tasvir etmiştir; "...Fergana vilâyeti beşinci iklimdendir ve mâmurenin kenarındadır. Şarkı -Kâşgar, garbi -Semerkand ve cenubu -Bedahşan'ın hududu olan dağlardır. Evvelce şimalinde, Almalık, Almatu ve Yangı— kitaplarda Otrar yazarlar— gibi, şehirler varmış; fakat bugün rpoğul ve Özbekler tarafından tahrip edilmiş ve hiçbir mâmure kalmamıştır. Küçük bir vilâyettir. Hububat ve meyvası boldur. Etrafı dağlıktır, yalnız Semerkand ve Hocend'in bulunduğu tarafında dağ yoktur. Kışın, bu cihetten başka, hiçbir yerden düşman gelemmez. Hocend suyu ismi ile meşhur olan Seyhun nehri, bu ülkenin şimâl-i şarkisinden gelir ve içinden geçerek, garba doğru akar; Hocend'in şimâli ve bugün Şahrühiye namı ile meşhur olan Fenaket'in cenubundan geçip, tekrar şimâle dönerek, Türkistan'a doğru gider. Türkistan'dan epeyce aşağıda bu nehir büsbütün kumlar arasında kaybolur ve hiçbir nehre karışmaz. Beşi Seyhun nehrinin cenubunda ve ikisi şimalinde olmak üzere, yedi kasabası vardır." Reşit Rahmeti Arat, *Babür'ün Hâtıratı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 3, Ankara, 2000, s. 3.

² 1710 yılında Şahrüh Han tarafından kurulan Hokand Hanlığı, merkez olarak Taşkent, Yesi ve Balkar Gölü bölgesinde hüküm sürmüştür. 1876'da Rusların bölgeyi işgali ile de ortadan kalkmıştır. Cemal Anadol, *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul 2016, s. 291. Seksen bin ile yüz bin kişinin yaşadığı şehirleri ile 30-40 bin askeriyile, eskide olsa kırk beş topuyla devrin en güçlü hanlıklarından Hokand Hanlığı, Rus saldırıları ve oyunları ile otuz yıl içerisinde çöktü. Fakat esasında diğer hanlıklar ise Hokand Hanlığı kadar bile dayanamadılar. Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi "Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabcacı Yayınevi, (ÇEV.: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), B. 9, İstanbul, 2002, s. 430.

³ Bugün ki Buhara ve civarında 1599'da Baki Muhammed Han tarafından kurulan Buhara Hanlığı 1785'de Rus işgali ile yıkılmıştır. Anadol, 2016, 275.

Hanlıkları ile Türkmen Cumhuriyeti gibi 39 ayrı kendi milli devletlerine sahip idiler.⁴

Hokand Hanlığı, Rusların Fergana'yı işgalinin haricinde adeta kendi dönemi içerisinde taht savaşlarının yaşandığı bir hanlık olmuştur.

Öyleki Zeki Velidi Togan'ın aktardığına göre Fergana'da Gayıp Handan⁵ sonra 1806 yılına kadar elli yıl içinde 12 han tahta çıkarılmış, kovulmuş yahut öldürülmüştü.⁶ O devirde yaşamış ve olaylara bizzat şahit olmuş Yakov ve Petrov adlarında ki iki Rus'un Fergana Hanlarına dair söylediklerine atıfta bulunan Togan, Fergana hanları dönemlerini bu şahısların belirttiklerine göre yaptığı tasvirde şu şekilde ifade etmektedir; "... Zamanın hanları arasında pazara geldiğinde yakalanıp han ilân edilenleri de oldu. Sonu öldürülmekten ve yahut rezil bir surette kovulmaktan ibaret olan bu hanlığı, birçokları, istemedikleri halde, kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Hanların işi ancak yılda üç defa ahaliye parlak surette görünüş yapmak, bazen düğüne gitmek, idam cezalarını tasdik etmek, kalan bütün ömrünü şehir dışındaki sarayların birinde mahpus bir halde geçirmekten ibaretti."⁷ Buradan anlaşılacağı üzere aslında Fergana Hanlarının birçoğu kendi iradesi dışında han ilan ediliyor ve taraftarları tarafından kukla olarak kullanılıyordu.

Günümüzde, XIX. yüzyılda Türkistan'da kurulmuş olan hanlıklarla ilgili en kayda değer bilgilere, bu hanlıklara mensup müelliflerin Çağatay Türkçesi ile yazmış oldukları eserlerden ve bu bölgeyi ziyaret eden seyyahların aktardıklarından ulaşabilmekteyiz. Bu tarihi ve mühim kaynaklardan bir tanesi de elimizde bulunan ve bir kısmını günümüz Türkçesine transkriptini yaptığımız Tatar âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu'na ait Tevarih-i Hamse adlı eserdir. Bu eserin içeriği ve özelliğine dair bilgileri bir sonraki başlık altında paylaşacağız. Bunun yanı sıra bölgenin tarihi hakkında içerisinde kıymetli bilgiler barındıran diğer eserler ise, Kurban Ali Halidî'nin Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde, Molla Musa Sayramî'nin Târîh-i

⁴ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 21.

⁵ Gayıp Han, Kazak hanlarından Batır Han'ın oğludur. Uzun bir hayat yaşayan Gayıp Han (sonra sultan) Hive'de 11 yıl kadar (1747-1757) hükümet sürdü. O babası Batır Sultandan daha çok siyasi işlerle uğraştı ve Başkurdüstan hareketlerinde de önemli roller üstlendi. Ancak bir süre sonra Mangit beyleri ile arası açıldı ve Konratlar'da kendisine biat etmemeye başladı. Nihayetinde ise babası Batır Hanı, kalan Kazak asker tümenleriyle birlikte Hive'ye çağırıp, onlarla beraber mallarını alarak bozkıra çekildi. Yerine kardeşi Karabay Sultan, han oldu. Gayıp Han 1791 senesinde öldü. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. 1, B. 2, İstanbul, 1981, ss. 201-202.

⁶ Togan, 1981, 203.

⁷ Togan, 1981, 204.

Emniyye, Muhammed Kârî Ömer'in Ceng-nâme, Muhammed Âlem'in Tarih-i Kâşgar, Molla Bilal Nazımî'nin Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çîn isimli eserleri bölge tarihinin öğrenilmesi açısından kıymetlidir. Doğu Türkistan tarihinin belirtilen dönemine ilişkin değerli bilgiler veren bu kaynak eserler, yerli ve yabancı tarih araştırmacılarının çalışmalarına katkı sunması bakımından önemlidir.

XIX. yüzyıl, Türkistan coğrafyasında yaşanan hadiselerin en doğru ve güvenilirlik bakımından günümüze aktarılmasını sağlayan bu eserlerin içeriklerine göz atacak olursak Molla Musa Sayramî tarafından Çağatay lehçesinde yazılan ve 1903 yılında tamamlanan Târîh-i Emniyye” adlı eserinde Yazar, öncelikle Allah’a ve Hz. Peygamber’e övgüler ile başlayıp daha sonra dört halifeden bahsetmektedir. Daha sonra ise anlatımına Hz. Nuh’dan başlayan yazar, Türklerin soy başlangıcını ise Hz. Nuh’un oğlu Yafes’e dayandırır. Yazar daha sonra da eserinde Cengiz Han’ın Çağatay, Ögedey, Cuci ve Tuluy adını taşıyan oğullarının kurmuş oldukları devletlerden bahseder. Ardından Timur, Seidiyye Hanlığı, Hocaların Kalmuklar ve Çinlilerle mücadelelerini anlatır. Yazar bunun akabinde, Cihangir Hocaların yedi şehiri zaptı, Muhammed Ali Hanın Kâşgar’ı fethetmesi, Çinlilerin burayı tekrar ele geçirmesi ve XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyası üzerinde Çinlilerin, Hocaların ve Dunganların karşılıklı siyasî ve askerî mücadelelerinden söz eder. Yazar daha sonraki bölümlerde XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan tarihine ait bilgiler vererek, Yedi Şehiri tamamen ele geçirip Büzrük Hanın yerine Kâşgar Hanlığı tahtına oturan Yakup Bey’in geçmiş hayatının yanında siyasî icraatlarından bahseder. Burada Yakup Bey dönemine ilişkin neşredilen bilgilere bakıldığında o Yedi Şehir’de siyasî düzeni kurmak için ilk olarak bölgedeki hocaları ortadan kaldırıp civardaki Yarkent, Maralbaş, Hoten, Aksu ve Kuça gibi şehirleri fethetmiştir. Ayrıca yazar eserinde Yakup Bey’in onları Çin ve Rusya tehlikesine karşı Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere Devleti ile siyasi ilişkiler kurmak için her iki devletede elçilik heyetleri gönderdiğini de kaleme almıştır.⁸

Türkistan tarihi üzerine yazılmış olan bir başka eserse Hotenli tarihçi Muhammed Âlem tarafından H. 1311, M. 1893 tarihinde Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan Târîh-i Kâşgar adlı çalışmadır. Bu eserin transkripsiyonu latin harfleri ile Japon Tarihçi Masami Hamada tarafından yapılmıştır. El yazma bu

---

⁸ Bahattin Gencal, “XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynaklar”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi Yayınları*, C. 2, S. 8, Aralık 2013, ss. 31-44.

eserin içerik kısmına bakıldığında metnin yazarı ilk bölümde Hoten şehriden bahsetmektedir. Sonuç olarak bu eser, genel hatlarıyla Hoten Hanlığı ve Kâşgar Hanlığının siyasî, askerî ve sosyal durumlarından bahseden önemli bir kaynaktır.⁹

Bahsini ettiğimiz eserler arasında bir diğeri ise Alaylı Muhammed Kârî Ömer'in Ceng-nâmesi'dir. Muhammed Kârî Ömer tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısında yazılmaya başlanan bu eser, Kâşgar Hanlığının 1864 yılında kuruluşundan 1877 yılında Çinliler tarafından yıkılmasına kadar geçen zaman aralığında meydana gelen siyasî ve askerî olayları ele almakta olup genel itibariyle bir Kâşgar Hanlığı tarihidir. Metnin yazması Rus Lyutşa'nın koleksiyonunda bulunmaktaydı. Eser, 43 varaktan oluşmakla beraber Moskova Doğu İlimler Akademisinde B. 292 numara ile kayıtlı bulunmaktadır.¹⁰

Son olarakta bu eserler arasında Molla Bilal Nazimî tarafından Çağatay Türkçesinde kaleme alınan Kitâb-ı Guzât Der Mülk-i Çîn adlı eseri gösterebiliriz. Bu eserde genel itibariyle 1871 yılına kadar siyasî olarak bağımsız olan ve daha sonra aynı yıl Ruslar tarafından istila edilen İli, yani Gulca Hanlığının geniş kapsamlı tarihidir. Yazar, eserini Doğu Türkistan coğrafyasında yazmıştır. Yazarın esere başlama tarihi metinde belirtilmemiştir.¹¹

Çalışmamızın ana başlığını ve içeriğini oluşturan Kurbanali Hacı Halidoğlu'na ait Tevârîh-i Hamse-i Şarkî adlı esere ve Halidoğlu'nun kaleminden çıkmış olan bir başka eser Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde'nin özelliklerine ise bir sonraki başlık altında genişçe yer vereceğiz.

1. 1. Türkistan Tarihi Üzerine Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar

Türkiyede, Türkistan coğrafyasının siyasi tarihi hakkında çalışma yapan tarihçilerin başında Zeki Velidi Togan, Mehmet Saray, Ahmet Taşağıl, İklil Kurban, Baymirza Hayit, Nadir Devlet, İsmail Aka, Mehmet Alparğu gibi bu alana öncülük etmiş isimler gelmektedir. Ayrıca 1991 sonrasında, Üniversitelerin Sosyal Bilimler Enstitülerinde yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarına bakıldığında Türkistan tarihi ve kültürü hakkında çalışmalara hız verildiği anlaşılacaktır.

---

⁹ Gencal, 2013, 34-35.

¹⁰ Gencal, 2013, 40-41.

¹¹ Gencal, 2013, 41-43.

Seyahatnameler ışığında ise Türkistan tarihine dair hazırlanan tezlere, Hülya Yaban tarafından “XV. ve XVI. yüzyıllarda Batılı Seyyahların Türkistan ve Volga Boylarına Seyahatleri” adıyla hazırlanan çalışma örnek olarak gösterilebilir. Seda Yılmaz Vurgun tarafından “XIX. yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı” adlı doktora çalışması ise XIX. yüzyılda Buhara Hanlığına ait yapılmış önemli çalışmalardan biridir. Türkistan’ın kültür tarihine dair seyahatnamelerden faydalanılarak hazırlanan diğer bir örnek çalışmada Firdevs Çetin tarafından “Batılı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Orta Asya’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (Alex Burnes, Eugene Schuyler, Arminius Vambery, Januarius A. Macgahan),” isimli yüksek lisans çalışmasıdır.¹²

Ayrıca bu tezlere örnek olarak bizimde üzerinde durduğumuz bu çalışmamızın muhtevası bakımından ana akışını bozmayacak şekilde transkript ve değerlendirmelerin bütününe daha anlaşılır kılacak bilgilere yer verdiğimiz ve dipnotalarda ifade ettiğimiz Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinden bir kısmı da şunlardır; İklil Kurban’ın dönemin önemli olaylarından biri olan Hocalar dönemini ele aldığı “Hocalar Devri” adlı Doktora Tezi, İlker Türkmen’in, “XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi Ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi” adlı Doktora Tezi, Türkan Yalçinkaya’nın “Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat” Yüksek Lisans Tezi, Bünyamin Sel’in “Hokand Hanlığı (1710-1876)” Yüksek Lisans Tezi, Kürşad Köse’nin, “İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e göre XIX. Yüzyılın ilk yarısında Buhara Hanlığı” Yüksek Lisans Tezi, Nilgün Ödemiş’in, “XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları” Yüksek Lisans Tezi.

Son olarak Yüksek Lisans Tez çalışmamızıda kapsamı ve daha anlaşılır olmasına katkı sağlaması bakımından herkesçe bilinen bu isimler dışında özellikle yazdıkları makalelerde eserini transkript ettiğimiz müellifin biyografisine, eser içeriğine ve bu alandaki çalışmaların dökümüne dair önemli detay ve bilgilere yer veren isimlerin başında ise “Tatar Âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu’nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati” adlı makalesi ile Fatih Ünal ve “XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynaklar” adlı makalesi

---

¹² Aysel Erdoğan, *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013, s. 6.

ile de Bahattin Gencal gelmektedir. Ancak Gencal'ın bu makalesi ilk kez Manas Üniversitesi'nde yayımlanan Sosyal Araştırmalar Dergisi'nde yer almıştır.

1. 2. Kurbanali Hacı Halidoğlu ve Eserlerine Dair Birkaç Söz

Biyografisi hakkında fazlaca malumat bulunmayan Kurbanali Hacı Halidoglu'na dair en kapsamlı bilgilere Fatih Ünal tarafından kaleme alınan 'Tatar Âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati' adlı makalesinde rastlıyoruz. Ünal'ın verdiği bilgilere göre Kurbanali Halidoğlu, Kasım 1846'da Kazakistan'n Semipalatinsk (Semey) oblastına bağlı Ayagöz şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası Halit, Tatar tüccarlarından olup, aslen Kazan'ın Urnaşbaşı köyündendir. Annesi Bibi Afife yine ayı köyündendir. Halid'i'nin dedeleri arasında *Türkmen Baba* adlı büyük bir zatın olduğu bilinmekle birlikte hakkında fazlaca malumat bulunmamaktadır.¹³

İlk eğitimine Ayagöz medresesinde başlayan Kurbanali, daha sonra eğitimine Semipalatinsk (Semey) medreselerinde devam etmiştir. Buralarda hem dini hem de modern ilimler tahsil eden Kurbanali Arap, Fars dillerini öğrenmiştir. Ana dili Tatar Türkçesi'nin yanı sıra, hemen bütün Türk lehçelerine vakıf olan Kurbanali, Kazak ve Uygur lehçelerini mükemmel derecede, Rus dilini ise sadece konuşma dili seviyesinde biliyordu. Ailesiyle birlikte Türk dünyasının çeşitli yörelerinde ikamet etmeleri, Kazak, Uygur ve daha başka Türk halkları ile iç içe yaşamaları, onların dilini, kültürünü, tarihini, folklorunu yakından tanınmasında büyük rol oynadı. Kurbanali 1874'de Çukucak şehrinde bir camide başladığı imamlık vazifesini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir. 1881 yılından itibaren şehrin ve civarındaki kırsal Müslüman kesimlerin kadısı olarak da hizmet vermiştir.¹⁴ Yine Ünal'a göre bu hizmetlerinin yanı sıra Kurbanali hem tarihçi hem de bir etnografıdır. Tarih ve etnografya sahasında araştırmaları için materyal toplamak üzere Türkistan coğrafyasında özel seyahatler düzenlemiştir. Eserlerinde yazılı materyallerin bulunmadığı hallerde sözlü tarihi materyallere ve şecerelere büyük önem vermiştir. Kazakistan, Orta Asya ve Doğu Türkistan tarih, kültür ve etnografyasına dair

---

¹³ Fatih Ünal, "Tatar Âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi Yayınları*, S. 14, Ocak 2008, ss. 95-116.

¹⁴ Ünal, 2008, 97-98.

araştırmalar yapmıştır. İki eseri mevcuttur. Bunlardan ilki Turfan Seyahati de diyebileceğimiz Tarih-i Ceride-i Cedide, diğeri Tevarih-i Hamse-i şarki'dir.¹⁵

Bizde işbu Yüksek Lisans Tezimizde Tatar âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu tarafından kaleme alınan Tevarih-i Hamse adlı kıymetli eserin transkriptini yaparak bundan sonra özellikle Türkistan ve Fergana (Hokand) tarihi üzerine yapılacak bilimsel çalışmalara önemli katkılarda bulunmuş olacağız.

Tezimize ve çalışma alanımıza adını veren sözkonusu bu eserin tamamına yönelik genel olarak bakıldığında Kurbanali Halidi tarafından 1889 yılında yazılmaya başlanan bu eser, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış olup 1910 yılında tamamlanmıştır. Eser, 1910 yılında Kazan'daki Örnek matbaasında basılmıştır. Geniş bir hacme sahip olan bu eser toplamda 791 sayfadan meydana gelmektedir. Toplamda 10 bölümden oluşan bu eserde Halidoğlu, Arap, Fars, Türk, Moğol ve Çin kaynakları kullanarak Kazak, Tatar, Moğol, Türk ve Çin halklarının tarihini yazmıştır. Yazar eserini oluştururken Rus araştırmacıları W. Radloff, A. Wambery ve H. Katanovun kitaplarından da faydalanmıştır. Bunun yanında, Kurbanali Hacı Halidi'nin en büyük özelliklerinden biri, bir konu hakkında yazı yazarken, elindeki bütün kaynaklardan faydalanarak konuyu izah etmeye çalışmasıdır.

1967'de Ankara'da Çinli bir öğrenci tarafından hazırlanan doktora tezi çalışmasında Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse'sine atıfta bulunularak bu kıymetli eserle ilgili Türk kaynakları arasında en iyi eser olduğu vurgulanmış ve devrin olaylarını sırasıyla vermesinden başka Apak hocaların akrabalık münasebetlerinin bu eserde iyice tespit edildiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Çin kaynaklarında olmayan Yedi Hoca'nın isimleri ile Kaşgar'daki aksakal tayininin de bu eserde kaydolunduğuna işaret edilmiştir.¹⁶

Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse adlı eserinin bütününün içeriğine yönelik en kapsamlı bilgiyi ise Bahattin Gencal, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanan makalesinde vermiştir. Gencal'ın eserin içeriğine dair verdiği bilgilerde Kurbanali Hacı Halidoğlu, Tevârih-i Hamse-i şarkî adlı eserini yazarken bilinmeyen birçok yazma eserin yanında Tibyân-ı Nâfik, Cihân-nüma, Kâide-yi Özbekiyye, Gıyâs'ul-Luğât, şecere-i Türkî, Târîh-i Taberi, Hayrullah Efendi

---

¹⁵ Ünal, 2008, 98.

¹⁶ Ch'en Ch'ing-lung, *Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyenlarından Yakup Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi*, (Doktora Tezi), T'ai-Pei, 1967, s. 4.

Tarihi, İbn-i Haldun'un Usul-i Tevârih ve Bilal Nazimînin Gazavât-ı Çin adlı yazma eserlerinden de faydalanmıştır. Yazar, Tevârih-i Hamse-i Şarkî adlı eserinde Hunlar, Karahanlılar, Altın Orda, Kök Orda, Ak Orda, Kazak hanları, Cungar istilasası, Hokand Hanlığı ve hanları, Kazak cüzleri, Kıpçaklar, Kırgızlar, Nogaylar, Başkurtlar, Moğol Hanlığı, İlhanlılar tarihinden ve Osmanlı Devleti padişahlarının şecerelerinden bahsetmektedir. Halidoğlu, bunların yanı sıra eserinde Batı Çin ve Doğu Türkistan halkının oluşum dönemi hakkında da geniş bilgiler vermektedir. Bu kısımda tarihi Karahanlılardan başlatan yazar, sırasıyla Sultan Sıddık Buğra Han Alparslan Han, Tuğluk Timur Han¹⁷, Afak Hoca ve oğullarının tarihinden bahsetmektedir. Akabinde Cihangir Hoca isyanı, Madali Hanın Kâşgar'a gelmesi, Yusuf Hoca isyanı, Yedi Hoca isyanı¹⁸, Veli Han Töre isyanı, Büzruk Han vakıası ve son olarak Yakup Bey ve devletinin tarihinden bahsetmektedir. Ayrıca yazar, bu eserde Kazak halkının kültürel hayatı ve etnografyasını incelemekle beraber, halkın âdetlerini, geleneklerini, dinî inançlarını da kaleme almıştır. Eserde bazı coğrafi adların yanında yer ve su adlarına da yer verilmiştir. Sonuç olarak yazar, bir konuyu yazarken en eski dönemlerden kendi zamanına kadar ulaşılmış olan bütün kaynakları karşılaştırarak meseleyi ele almaktadır. Yazarın bu eseri, Orta Asya Türk tarihi araştırmacıları için kayda değer bir örnektir.¹⁹

Halidoğlu'na ait bir başka kaynak eserde Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde'dir. Kurbanali Hacı Halidoglu tarafından 1886-1887 yılları arasında tarafından Doğu Türkistan'daki bazı şehirlere seyahati sırasında kaleme alınan bu eser, Doğu Türkistan tarihinin ana kaynaklarından biridir. Eserin içeriğine ve özelliklerine yönelik en doğru bilgilere ise yine Bahattin Gencal'ın kısaca birinci elden kaynaklar başlığı altında derlediği makale çalışmasından ulaşıyoruz.

Kitâb-ı Târîh-i Cerîde-i Cedîde'ye dair Gencal'ın aktardıklarına göre bu eser, Saint Peterburg'da bulunan Asya Müzesinde C 578 kodu ile Uygurca el yazmaları bölümünde bulunmaktadır. Eser, Petrovski'nin 1909 yılına ait koleksiyonundan

---

¹⁷ Cengiz Han'ın altıncı kuşaktan torunu olan Esenboğa Han'ın oğludur. 18 yaşındayken 1347'de tahta oturan Tuğluk Timur, 1351 yılında müslümanlığı kabul etmiş ve hocalarını memnun etmek içinde oğullarına Hızır Hoca ve İlyas Hoca adlarını vermiştir. İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay, S. 159, Ankara 1995, s. 15.

¹⁸ Eylül 1847 yılında Mehmet Emin (Katte Töre) ve Velihan Töre başta olmak üzere toplam yedi hoca, Hokand'dan topladıkları yüz kadar atlı birlik ile Çin ileri karakoluna saldırarak yüzden fazla Çinli askeri öldürmesi ile başlar. Burada bahsi geçen yedi hoca; Mehmet Emin, Velihan Töre, Kçük Han Töre, Büzruk Han Töre, Tugel Töre ve iki genç hocadır. İklil Kurban, *Hocalar Devri*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992, s. 101.

¹⁹ Gencal, 2013, 35-36.

alınmıştır. Daha sonra bu eser 1889 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında Arap harfleriyle Çağatay Türkçesinde basılmıştır. İçerik olarak eser, müellifin Doğu Türkistan coğrafyasının bir kısmına yapmış olduğu seyahat sırasında gezdiği şehirleri ve bu şehirlerin o dönemlerdeki özelliklerini, ayrıca gördüklerinin yanısıra derlediği bilgileri bir sistem içerisinde ele alarak kaleme almasından ileri gelmektedir. Seyahati sırasınca gezip gördüğü yerleri not alan yazar, ilk olarak Manas, Sancı, Rumçe, Davançi, Turfan ve Astane şehirleri ve bu şehirlerdeki akarsular, yer adları, camiler, mescidler türbeler ve bölgede evvelce yaşamış olan âlimler ve onların kökenleri hakkında bilgiler vermektedir. Bununla beraber belirtilen şehirlerin halkının etnik olarak hangi milletlerden oluştuğundan da bahsetmektedir. Bunun ardından yazar, Turfan şehrinde geçmiş olduğu rivayet edilen Ashab-ı Kehf konusuna değinmektedir. Yazar bu bölümde Ashab-ı Kehf konusuna genişçe yer vererek bu durumu diğer âlimlerin görüşleriyle açıklamaya çalışmaktadır. Yazar, eserinin en son kısmını ise Çin'in farklı bölgelerinde yaşamlarını sürdüren Dungan halkına ayırmıştır. Bu son kısımda Dunganların İslamiyeti nasıl kabul ettiklerinin yanısıra XIX. yüzyılda Çin'in çeşitli yerlerinde çıkarmış oldukları isyanların başlama, gelişme ve sonuç aşamalarını ele almaktadır. Dolayısıyla buradan Dunganların isyanına neyin sebep olduğunu, bu isyanın hangi şehirde başlayıp daha sonra hangi şehirlere sıçradığını, isyancıların liderlerinin kim olduğunu öğrenmekteyiz. Bunun yanında yazar seyahati süresince dolaştığı bölgelerin aralarındaki mesafeyi devrin uzunluk sistemi olan “çakırım” sistemiyle belirterek eserinde bize sunmuştur. Yazar metnin en son kısmında kendisinin Ayagüz şehrinde doğup Çevaçek şehrinde yaşadığını belirtmektedir. Sonuç olarak metnin yazarının kitabında vermiş olduğu tüm bilgiler yazarın gezdiği yerleri gözlemlemesiyle oluşmuştur ki, bu da esere hem içerdiği bilgiler hem de birinci el tarihî kaynak olması bakımından büyük bir önem kazandırmıştır. Dolayısıyla bu eser, XIX. yüzyıl sonlarındaki Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerinin etnik yapısı, şehir mimarisinin yanısıra tarihî ve kültürel eserlerini öğrenmemizde bizlere önemli bilgiler sağlamaktadır. Ayrıca yazarın eserinin en son bölümünde Doğu Türkistan ve Çin'in diğer bazı bölgelerinde yaşayan Dungan halkının isyanları hakkında vermiş olduğu bilgiler, bölgenin XIX. yüzyıl siyasî tarihini aydınlatması bakımından büyük bir öneme sahiptir.²⁰

---

²⁰ Gencal, 2013, 38-40.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEVARİH-İ HAMSE-İ ŞARKİ'NİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE TRANSKRİPTİ

Rabbi Yessir velâ tü'asir rabbi temmim bil hayr

Bismillahirrahmanirrahim

Bununla betilmiş rakim

Ve bâşlanmış kelim

Cemî' nakâyısdan Selim

Mazmun-i hadis bunu 'amîm

V'allahu bi külli şey-in âlim

İlm-i tevârih ve ihbâr ve fenn-i menâkıb ve âsâr-ı hulâsâ-i ma'ârif ve asâl olmağla bu fenn-i celil ve sened-i asil efâzıl ve ekâbirler nezdinde deriyetime adil.

“BEYİT”

Ezâ mâ tâli el târih-i mer

Raa'd dünyâ bi esnâfi'l enâm

Bâ besâr hafî ma'nevi

Tekunu bi'l fuâdi bi-lâ kelâm

Mefhumuyla fenn-i mezbur mürekkebat-ı²¹ âlim ve ecnâs beni Âdem mülük-ü âdil ve ümerâyı câniblerinin ef'âl ve etvârına mütala'ettikten mâ'adâ geçmişleri fikr-i mülâhaza idüb dünyanın fenâsını ve harekât-ı hamidenin na't ve sinâsını ve ahlâk-ı demimenin rezâlet ve dinâsını tezkîr ve tefattun emsâli fevâ'id vefiresi ve menâfi'i kesiresi olduğuçün cümleye aziz ve aselden leziz bir mev'ize-i belîğ ve nâsıh-ı nefise sürur-u gamda bi âzâr refik ve cemî' demde yâr-ı şefik idüğü ehl-i basirete aydan âydındır. Böyle azimüşşân olân ilme şüru' bu fakir bi bidâ'a ve hakir adimül istitâ'mın vazifesi değil iken zamanımızın ba'z-ı vekâyini yazmak münasebetiyle sâbıklarının ahvâli bilzarure tahrir kılındı. Zirâ ilm-i târih dediğimiz: “İlmün yubhasu fihi'an havâdisi'd dünyâ” ve mevzu'sunu, nakl-i ihbâr melel mâziye ve beyân-ı ahvâl-i emem hâzıradan ibâret olub bununçün efrâd-ı tevârihinin müsemmissi mevzu'na mutâbık olmak bu iken hâle mevkufdur demişler.

Encümen-i ma'ârif-i kelâmda ilm-i nahvî menzelesinde tuttıkları gibi, merâmda ilm-i târihi eşk-i revganî mesâbesinde yürütmüşlerdir. Kim ki ilm-i târihi derkâr dimeye ol bir marîza²² benzer ki yâğdan hazer kılıb yemeye ulum-u mezburenin uluv-u şe'nin ve lüzumu hakkında kelâm-ı kadim bizlere delil ve

²¹ Terkib edilmiş, iki veya daha çok şeyin karışımından meydana gelen. Bileşikler. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, *Aydın Kitapevi Yayınları*, B. 31, Ankara, 2015, s. 857.

²² (Mariz'den, Maraz'dan) Sözlükte, hasta, illetli, dertli anlamında verilmiştir. Devellioğlu, 2015, 671.

bâşçıdırki hazreti vâcib'ül vücud evvelki ümmetlerinin ahval ve if'âlini beyân ile bendelerine ta'lim ve onları temsil getirüp sonrakilere tenbih vermiştir. “Hâl's selef ibret'ül halef” bundan ötürü denilmiştir. Ve kütb-ü²³ fıkıhda ilm-i âsâr ve ihbârî farz-ı kifâyeden ad kılmıştır. Ve dahi insân mücerred²⁴ kendi için cihâna gelmeyüb nefsinin ıslâhdan sonra menâfi' ağıyâr ile me'mur olub bu kula “hayrûn-nâs men yenfe'un -nâs” ma'nâyı münifi şâhiddir.

Öyle olsa insan elden gelince eyyâmında iş başlamak ve ârkâsında bir eserinin tâşılmak evlâd-ı âdemnin hayvân-ı matlukdan imtiyâzı ve bu imtiyâz dahi yâlguz târih yâzmağa münhasır olmayub eşhâsın tefavütüne göre envâ'i intifâ' ve haseneye şamildir. Şöyle ki ehl-i ilm-i kalem ehl-i sipâh-ı seyf ehli hükümet-i efkâr ehli servet-i mâl ve bilcümle her esnâf-ı adide fa'ide-i bi'l meâl ile enâma hizmet etmeye mecbur ve cins-i beşer bu kavlin medlûlüyle medyundur.

Felihazâ bu mütercim kimine ehl-i kaleminin kademinde olmak ârzusıyla asrımızın ya'ni men iki yüz ile üç yüz beyninde olan Türkistân şarkide vâki' ba'z-ı havâdisâtı yâzmağa meyl ve muhabbet idüb ol cümleden Kâşgar'da Cihângir hoca²⁵ galebesi ve ânın akabinden ölen hocalarının harbesi ahiri Ya'kub Hân²⁶ merhumunun Âmed ikbâl ve rıf'atı ve zevâl ve intimâs devleti gibi kârları tesviyede mübâşeret eyledim ve bu vâki'alarda Fergâna hânlarının ba'zen medhali olmak

²³ Ketb; Yazma. Devellioğlu, 2015, 589.

²⁴ (Cered'den. mücerredat) Tecridedilmiş, soyulmuş, çıplak, tek, yalnız. Devellioğlu, 2015, 822

²⁵ Cihangir Hoca, Burhaniddin Hoca'nın (Büyük Hoca) torunu olup Burhaniddin Hoca'nın oğlu Salih Hoca (Samsak Hoca)'nın ise üçüncü oğludur. Cihangir Hoca'nın gençliği, dedesinin intikamını almak ve vatanının Çin işgalinden kurtarılması hırsı ile geçti. Nitekim o Hokand ahalisinin Çin zulmüne karşı nefret duygularının arttığı sırada 1824'deki eylemi ile adını duyuran ve 1826 yılının sonbaharında, halkın gönüllü desteğiyle Kaşgar, Yarkent, Yenihisar ve Hoten şehirleri tamamen ele geçiren Cihangir Hoca, 300'den fazla Çin askerini de esir almıştır. Sürekli Çin karakollarına saldıran Cihangir'e bu defa Çin katliamından korkan halk destek vermez. Nihayetinde Kara Teke denilen yerde yakalanan Hoca Aksu'ya kadar 18 günlük yolu yürüyerek götürülür. Aksu'da demir kafese oturtulup Pekin'e gönderilir. Pekin'e sevk edildikten sonra idam edilmiştir. Cesedi kesilip parçalanmış ve köpeklere verilmiştir. Kurban, 1992, 105.

²⁶ Takriben 1820 yılında Hokant Hanlığının Pişkent köyünde dünyaya gelen ve küçük yaşlarından itibaren askerî eğitim almaya başlayan Yakup Bek, Taşkent'te Kanaat Şah Gazi başta bulunduğu dönemde yüzbaşı olmuş, ardından da Akmescit'e yönetici olarak tayin edilmişti. Akmescit'e yönetici olduktan sonra ise o Hokant Han'ı Hudayar'ı, hediyeler götürerek ziyaret etmiş ve han tarafından iltifatla karşılanmıştı. Hokant orduları komutanıyken 1853 yılında Akmescit'e yapılan Rus saldırısına karşı gösterdiği başarıyla büyük bir üne kavuşmuş olan Yakup Bek, Doğu Türkistan'a geldikten kısa süre sonra bölgede üstün konuma gelmişti. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Aytkul Mahayeva, Gulzada Çarginova, “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Millî Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü”, *Belleten Dergisi*, TTK, C. 83, S. 296, Nisan 2019, s.231. Taşkent'te doğan Yakup Han'ın babası Buharalı Seyyid Nizameddin Töre Han, annesi ise Paşa Begüm'dür. 1864-1869 yılları arasında Hoten, Urumçi ve Turfan'daki mahallî beylikleri ortadan kaldırıp merkezi Kâşgar olan bağımsız Kâşgar Emirliği'ni kurmayı başaran Kâşgar Emiri Muhammed Yâkub Han'ın yeğenidir. Ayrıca Seyyid Yâkub ve Hoca Töre diye de bilinir. Mustafa Kara, “Yâkub Han Kâşgarî”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 43, İstanbul 2013, ss. 284-285.

hasebiyle ibtidâyı ânları ali vecih'ül icmâl i'lâm kılmak elzem belendi zirâ bâşdan söylenilmeyen sözünün ahirinde ma'nâyı müntec²⁷ olmaz fakat birne maksur²⁸ ile okuyân mefhumunu bilmez. Ba'dehu Kazâk ve Kazâk hânları sem-i mengul ve kâlmak halleri tufeylâ dahi bir kâç tâ'ifenin ihbârları derç ve tastir olunur eğer ki ehl-i İslâm ellerinde vesâ'ir ricâl-i milel beyinlerinde umumi ve hususi tevârih kitâbeler vâir amâ bizim bu tarafın islâf ve ihlâfına mübeyyin beyân eden bu siyâkda bir mecmu'î necibe görülmüş olmadığından “elfadlül mütekaddim” müfâdıncâ bunâ ta'kiben her ne kadar mufassal târik ve tevârih yazılır ise de şark ahvâlinden bahs edenlere bu mecmu'am bir esâs olub la'l ehl-i insâf benim bu yolda eden sa'yımı zâyî' etmez mihnetim boşa gitmez ve bundan haber ahz eden ehl-i kalem nâmımı yamân bitmez ümidindeyim.

Fergâna hânlarının evveli 919 Hicriye'de (Miladi 1513/1514) Altun Beşük'den bâşlanub Altun Beşük ile Şahruh Hân²⁹ arasında 200'den artuğrâk yeller mürur ve on atâ ubur idüb men bir 120 senesi (H.120-M.737/738) Şahruh Hân cülusundan buyâk mufassal târih yâzıla gelmiş, tahtgâhları³⁰ şehri Hokand³¹ olub

²⁷ Neticelenmiş, sonu belli olmuş. Haz; İlham Çalım, Abdullah Yeğın, Abdulkadir Badıllı, Hekimoğlu İsmail, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, *Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1990, s. 713.

²⁸ Kasrolunmuş, kısaltılmış, kasılmış, alıkonulmuş, bir şeye ayrılmış. Devellioğlu, 2015, 664.

²⁹ Hokand Hanlığı kurucusu Şahruh ile ilgili ilk olarak şunu açıklamakta yarar var. Fergana tarihi araştırmalarında Şahruh adında iki isim karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Timur'un dördüncü oğlu olan Şahruh'tur. İkinci Şahruh ismi ise *Tevarih-i Hamse'de* geçen Hokand Hanlığı kurucusu olarak tasavvur edilmektedir. Burada tarihsel verilerden yola çıkarsak İsmail Aka'nın Timur'un dördüncü oğlu olarak gösterdiği ve Mirza Şahruh olarak ifade ettiği tarihi kişiliğin doğumu H. 14 Rebiülahir 779 (M. 20 Ağustos 1377) perşembe günü ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimine göre Yılan yılına denk gelmektedir. Ancak Hokand Hanlığı kurucusu Şahruh'un M. 1709- H.1121'de tahta çıktığını kabul edersek bu iki aynı ismin birbirinden farklı kişiler olduğunu söyleyebiliriz. İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı* (1405-1447), Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. 14, Ankara 1994, s. 11. Hokand Hanlığı kurucusu Şahruh, hanlığı kurmadan önce Fergana Vadisi'nde Hocalar hâkimiyet sürmekteydi. O ilk olarak daha önce Andican olan Fergana'nın merkezini Hokand'a taşıdı. Ve devrin önemli şahsiyetleri olan hocalarla mücadele ederek kimisini ortadan kaldırdığı dile getirilmektedir. Şahruh'un on iki yıl hüküm sürdüğü ve 1721'de öldüğü bilinmektedir. İlker Türkmen, *XXIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2019, s. 136. Şahruh Bey 1721 yılında öldüğünde geride Abdurahim Bey, Abdülkerim Bey ve Şadi Bey adlarında üç tane oğul bırakmıştı. Bunlardan en büyüğü Abdurahim Bey babasının ardından tahta çıktı. Türkan Yalçınkaya; *Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 39.

³⁰ Taht yeri, başşehir. Devellioğlu, 2015, s. 1194.

³¹ *Tarih-i Fergana* isimli eserin yazarı İshakhan Cüneydulloğlu, Hokand şehri ve bu şehrin isminin nereden geldiği hakkında şu bilgileri vermektedir; Şehir olmadan önce Hokand yer olarak geniş bozkırlardan oluşuyordu. Burada bulunan su kaynaklarından ise Tacikler faydalanıyordu. Ancak bölgenin her türlü kullanımı ve hakkı Tunguzlara aitti. Buranın kime ait olduğunu soran Tacik Hocalarına cevap olarak HOK-KAND yani Tunguz vatani cevabı verildi. Böylece buranın ismi Hokand olarak kaldı. Başka rivayetlere baktığımız zaman ise şehrin ismi Havakent (üşüyenler) sözünden türemiştir. Şehir kurulduğu dönemde yol göstericiler bu bölgede soğukların çok çabuk geldiğini ve meyveleri bu zamanlara göre topladıklarını dile getirmişlerdir. Hokand isminin

mezbur nesilden 28 zevât hükümet kılıb Şahrüh hândan yukârısı “bey” isminde ve andan Kayusî Hân³² isminde olmuşlar, ahiri Hüdâyâr Hân ve anın akabinde dahi bir iki zât bi Sebât Hân ismini gutârib 1292 senesi Hokand şehri Rusya eline öttüğü ile mezbur iki şahsın biri ma'zûl ve biri bir kâç aydan sonra maktul olub hâsıl 1293 senesi (M.1876/1877) bu vilâyetten hân ismi bi'l külliye meslub ve ma'dum olub gitmişdir müddet-i hükümetleri 374 yıla dek yetmiştir.

2. 1. Bayân Hân Fergâna

Ve kitâ ki ahâli-i Fergâna arâsında müzebzebin odu tüşüb dudu müşâhın kılındık da bunu söndürmenin ilâcı bir adâletlik zatının emirine inkiyâd³³ ver fermânına itâ'atden gayri çâre olmâdığını anlâb o etrafının bir kâç tâ'ife³⁴ ittifâkla içlerinden birini hân gütârmak maslahat kılıb lakin her tâ'ife hânlık olurundan olmak arzusıyla sözlerinin karârı olmayub âher kâr kıl ve kâldan sonra Hân Emir Tûmur³⁵ bir hânzâdesi da'vet ve teklif idüb anâ inkiyâda fâ'il olsalar da Türkistân hânlarından mı yâna Buhârâ ve gayri hânzâdelerden mi geltürmek beyninde ihtilâf idüb târtışarak turdukları hinde Şeybânî³⁶ hânlarından Abdullah el Asım³⁷ ile

---

etimolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Haydarbek Bababekov, *Kokan Tarihi*, Taşkent, 1996, ss. 6-10.

³² Eserin transkribinde birkaç yerde geçmesine rağmen diğer kaynaklarda bu isme rastlanılmamıştır.

³³ (Kayd ve kıyadet'den) Boyun eğme; kendini teslim etme. Devellioğlu, 2015, 506.

³⁴ (Tavaif) Bölük, takım, grup, fırka, kavim, kabile, tayfa, gemi işçisi. Devellioğlu, 2015, 1194.

³⁵ Büyük hükümdar Emir Timur, Harol Lamb'dan öğrendiğimize göre 1336 yılında Maverâünnehir'de Semerkand ve Belh arasında ki Keş kasabasında doğmuştur. 1370'te Maverâünnehir Hâkimi Emir Hüseyin'in ölümünden sonra Maverâünnehir'e tek başına hâkim oldu ve Semerkand'a gelerek tahta çıktı. Biz ki, Mülük-ı Turan Emir-i Türkistanız! Diyen Emir Timur, 35 senelik hükümdarlığı boyunca yaptığı bütün savaşları kazandı. Çin'den ve Delhi'ye kadar Asya'yı, Irak, Suriye ve İzmir'e kadar bütün Anadolu'ya hükmetti. Harol Lamb, *Emir Timur*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 5.

³⁶ Şeybânîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı (1500-1510). (Arapçalaşmış şekli Şeybân) nisbetle Şeybânî Han (Şiban Han, Şeybak [Şeybek] Han, Şah Baht Han, Şâhî Beg Han) unvanıyla tanınır. İsmail Türkoğlu, “Şeybânî Han”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 39, İstanbul, 2010, s. 43. Şeyban Han'ın on iki oğlu vardı Bunlar; Baynal, Bahadır, Kadak, Bakla, Çerik, Merken, Kurtuga, Ayaçi, Sayılğan, Beyancar, Macar ve Konçi idi. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soyağacı*, (ÇEV.: Rıza Nur), (Günümüz Türkçesine sadeleştiren Yunus Yiğit), İlgî Kültür Sanat Yay. B. 1. İstanbul, 2009, s. 164. Ebu'l-Hayr'ın torunu olan Şeybani, Türk'tü ve kendisini Türk hissediyordu. Ancak Barthold'un ileri sürdüğüne göre o fetihlerinde Türk milli hedeflerinden uzaktı. Pek çok şan ve zafer kazanmasına rağmen zorluklar karşısında duraklıyordu. Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, Divan Kitap Yayınevi, B. 1, İstanbul, 2011, s. 249.

³⁷ Özbek hanlarından Abdullah el Asım, Şeybânî hânedanına mensuptur. Muhtemelen 1532 veya 1533'te Âferinkent'te doğdu. Babası İskender buranın hâkimi idi. Daha sonra babası ile birlikte gittiği Karmine'de yaptığı mücadelelerle bir devlet adamı hüviyetine sahip olduğunu ispat etti. Özbekler'in büyük hükümdarlarından biri olan Abdullah Han, Sibir Hanı Küçüm Han'a yaptığı yardımlarla Müslümanlığın Uzakdoğu'da yayılmasında önemli rol oynamıştır. Ülkesinin topraklarını genişlettiği gibi, idarede ve para sisteminde de islahat yapmış, ticareti geliştirmeye çalışmıştır. İlim adamlarıyla sanatkârları korumuş, köprü, çeşme, kervansaray gibi çeşitli sosyal hizmetlere önem vermiştir. 1588 yılına kadar olan hayatı Hâfız Teniş tarafından Şerefnâme-i Şâhî veya 'Abdullahnâme (Leningrad, Asya Müzesi Ktp., nr. 574) adlı eserde ayrıntılı olarak

Semer kand ve Endicân³⁸ hânı mirzâ Mehmet Bâbü r bin Ömer şeyhinin³⁹ vâkı'ası olub mazbur Bâbü r Hân kâçub hâlâ Hokand şehri binâ bulmuş mevzi'den geçmiş bu esnâda bir hoşyâr adam ki Özbek ırugından Turgâva'ya⁴⁰ mensub tâ'ifenin re'isi müsâbesinde idi.

Oğul ve ayânları ile müşâvere kılıb demiş ki vilâyetimiz halkı hân kılmakda ittifâk olsalar da Gemini Hân gütârmekde ittihâdları olmayub her bütün öz didiklerini arzu ederler câ'iz ki bu nifâkının ahiri nizâ'a müfzi⁴¹ ve muhârebeye müneccer ola yâne bir Nikolây hükümetinin eline girmeğe maztar ola bes müslümânları fitne ve felâketten kurtârmak için bir tedbir ve tedârik gerek deyüb oğulları ol tedbir nedür ne tarika olur didik de hâlâ filân mevzi'den Bâbü r Hân geçmiş anın öttüğü yola bir gulâm⁴² gabiyyi⁴³ ya'ni yâş bi fehmi⁴⁴ sabiyyi Hânzâde Saffet Pâdişâh san'at idüb alub vârı b bir câya koyub ba'dehu tâ bub almış bulub Bâbü r Hân'ın oğlu isminin da'yı terbiye kılıb hân gütârı b halkının nizâ'ını bu bahâne ile bâsmak gerek diyor, bu söz bârça'ya⁴⁵ ma'kul tesavib meclis-i müşâverede olanlardan gayri hiç ahda bu seri fâş kılmaz şartıyla mezbur re'isin nebi resinden bir tıfl-ı razi'yi kemâl-i tecemmül ve tezyin ile libâs-ı zerrine durub ve eşyâyı nâzenine çevirüb her yer yâstuk üstüne yâtırub evrâb-ı altun beşik içine koyub bu lâb Bâbü r Hân'ın yürüdüğü yola tâşılı b bir nice günler sahrâda sâkıılı b

---

anlatılmıştır. Mehmet Saray, “Abdullah Han”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 1, İstanbul, 1988, s. 104.

³⁸ Özbekistan'da şehir ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi. Enver Konukçu, “Endican”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 11, İstanbul, 1995, s. 195.

³⁹ Timur'un torunu. (1456-1494). Cengiz Demir, Baburname'de Hoca Ubeydullah Ahrar, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 5/2., Bursa 2016, s. 651. Timur İmparatorluğu'nun taht kavgaları yüzünden kısa sürede zayıflayarak çökmesinden sonra Timur'un torunu Ömer Şeyh (1467-1494), Ahsikent'i başkent yaparak Fergana Vadisi'nde bağımsızlığını ilan etti (Ömer Şeyh'in yönetimi sırasında Fergana Vadisi kısa süre de olsa sükûnete erişmiş ve iktisadi açıdan güçlenmiştir. Türkmen, 2019, 23-24.

⁴⁰ Altun Beşik efsanesinde de adı geçen ve efsanede anlatılan çocuğa adını verenlerin yaşadığı yer olarak bilinir. Ayrıca diğer bilimsel çalışmalarda Turgava olarak da adlandırılmaktadır. Bünyamin Sel, *Hokand Hanlığı (1710-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011 s. 2.

⁴¹ Ulaştırıcı, yetiştirici. Devellioğlu, 2015, 833.

⁴² Tüyü, bıyığı çıkmamış delikanlı, genç. Köle, esir, kölemen. Devellioğlu, 2015, 337.

⁴³ Ahmaklık, budalalık eden. Devellioğlu, 2015, 314.

⁴⁴ Anlama, anlayış. (Etmek, olunmak masdarlarıyla kullanılır). Devellioğlu, 2015, 291.

⁴⁵ Barça-Barça: hep, bütün. Süer Eker, *Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998, s. 357. Bar-ça – barça: bütün, hep. Hasan Sevban Kaptan, “Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur=Psalter Adlı Eser ile Memlük Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış ‘İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin Adlı Eserin Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s. 50.

sonra tâbub almışlar. Tâbdığı vakte bu tıfildan nice kirâmâtlar gördüğünü söyleyüb şöyle ki yânından geyük kâçdı emizüb yürür iken üstünden kuş uçdu.

Sâyelib turur iken deyüb ve bunâ ilâve nice a'lâyımları zam ve ilhâk idüb halk ey ve zâhir o safdan anın asıl zâde idiğini iz'ân ve kuş ve geyük terbiye kıldığından elbette bi çeyiz değil deyüb mübârek kadem olmâdığını fâl ve itkân ve bu keyfiyette tâbilub evlâd-ı Hân olduğu adamlarının gönlünde yerleşsin için hamilik adını altun beşik ile i'lân ve cümlesi anın terbiyesinde bezl-i⁴⁶ mukadderet idib anâ u'nvân olmuşlar. Müşârünileyh⁴⁷ maslahat tâpmiş adamının ya'ni tıfılının bâbâsının adını dahi Bâbür olmağla iki Bâbürinin her hangisine nisbet verilse dahi Bâbür'ün oğlu demek yâlgân olmayub lakin “elser ezâ tecâvüz an isneyn fekad şâ” mantukunca bu hileyi ba'zı ecnebiler bilüb nesebinde ihtilâf kılub altun beşik ve ayağa yetdik de dahi Turgâva'dan gayri tâ'ife bunâ boyun virmeüyüb evvelki gibi her fasılanın öz Arâpları yola gelse de beylerinin içinde bunun şöhreti fâ'ik ve sözü nüfuzlu olmuş.

Altun Beşik'in⁴⁸ altı evlâdı bu tertib de olub nöbet yedinci hafidi bâni Hokand olan Şehmest⁴⁹ “Bi”ye geldik de bu zât istiklâli tâlib olub hân ismini almâkda hayli hareket kıldıysa da hânlık müyesser olmayub emmâ “Biy”⁵⁰ ismini ziyadesiyle

⁴⁶ Bol bol verme, saçma. Devellioğlu, 2015, 110.

⁴⁷ (Şevr'den, müşârün-ileyhüma). Kendisine işaret olunan, adı geçen, adı anılan (erkek). (Tanzimat'tan sonra, bahsedilen en yüksek rütbe için bu kelime kullanılmıştır). Devellioğlu, 2015, 882.

⁴⁸ Efsaneye göre hanlığın ilk hükümdarı Şahrub Bey'in atası olan Altın Beşik, Babür'ün oğludur. Yalçınkaya, 2018, 75. Altın beşik efsanesi olarak da bilinen ve Hokand hanları ile bir tutulan efsaneye göre Babür, Hocend ve Kanıbadem'den geçerken, karısı Seydafak bir erkek çocuk doğurdu. Babür, düşmanları tarafından izlendiği endişesiyle yeni doğan çocuğunu kıymetli eşyalar ve “altın beşik” iyle beraber yolda bırakmak zorunda kaldı. Tarih-i Şahrubi'de bu nedenden dolayı Hokand Hanları “altın beşik” olarak adlandırılır. Efsanevi anlatıma göre Tırgav, Cıkat ve Saray köylüleri yeni doğmuş çocuğa sahip çıkarlar. Tırgavlılar bu çocuğa Altın Beşik adını verip büyütürlerken, Cıkatlılar çocuğun örtülerini, Saraylılar da beşiğini alırlar. Diğer bir görüşe göre Özbek Ming boyundan bir kadın çocuğa bakmakla mükellef kılınmış, çocuk büyüdüğü zaman onu dört farklı kabileden hanım ile evlendirmişlerdir. Bu hanımlar Kırgız, Kıpçak, Cüz ve Ming boylarına mensup imişler. Sel, 2011, 2.

Ayrıca çoğu Müslüman hatta Avrupa bilgininin, bu Altın Beşik figüründen yola çıkarak Hokand Hanlığı'nın Timur ile bağlantılı olduğunu kabul ettiği de söylenmektedir. Türkmen, 2019, 135.

⁴⁹ Bazı kaynaklarda Şah-Mast Biy (Çamaş Biy) şeklinde geçerken bazı kaynaklarda ise Şahmast Biy (Çemeş Biy) şeklinde yazılmıştır. Ancak hakkında fazlaca malumat yoktur. Ayrıca şunuda belirtmek gerekir ki Mirza Âlim Mahdum Hacı tarafından kaleme alınan *Tarihi Türkistan* adlı eserde Çemeşbiy ismi bir yer adı olarak verilirken yine aynı eser içerisinde zikredilen şecere içerisinde bu isim şahıs adı olarak belirtilmiştir. Mirza Âlim Mahdum Hacı, *Tarihi Türkistan*, (Arap alfabesinden Özbek Kiril alfabesine (Çev.: Ş. Vahidov ve P. Halıkova), Taşkent, 2009, s. 45-46.

⁵⁰ “Biy” aslında Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpaklar arasında kabile reisinin ortak adıdır. Munis bu unvanın ortaya çıkışını Özbek Han'a atfeder. Biy rütbesi inak ve atalık rütbesinden aşağıda olup Ebu'l-Gazi'nin Han Meclisi üyelerindedir. Ayrıca hâkimler bek ve naib unvanıyla da yöneticilik yapmışlardır. Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004, s. 100. Hatta Hanlık'ta halkın zirai işlerinde yetki sahibi olan bekler için; “el begi”, harbi bölüm ve

güçlendirmiş, ba'dehu bunun dördüncü hafidi⁵¹ Şahruh Hân ki Altun Beşik'den on birinci boğum olur tâ'ifenin beylerini bir hem berub halkına küb siyâsetler kılıb nesebini isbât idüb Bâbü Hân'a çıkârıb Hokand şehrini pâyitaht edinüb bu âli himmetinin tedbir ve gayreti ile hân unvânı ele germişdir, Şahruh Hândan mukaddem ahâlisi nesebinde ihtilâf etseler de bundan sonra nizâ'a mahâl ve mücadeleye mecâl kâlmayub tahkik Hân Bâbüri'nin oğlu evlâdı olmuşdur, imdi Altun Beşik'ten yukârisını Hazreti Âdem'den bir silsile kılıb yâzıb andan kıyusunu ba'zı hânlarını vâfu'a muvâfakaları ile bile beyân ideriz inşallah Teâla.

2. 2. Zikr-i Ecdâd Altun Beşik

Altun Beşik İbn Mirzâ Bâbü Hân⁵² İbn Mirzâ Şeyh İbn Mirzâ Sultân⁵³ İbn Ebu' Sa'yid Hân⁵⁴ İbn Mirzâ Mirânşâh⁵⁵ İbn Emir Timur Gürâkân İbn Emir Turgây İbn Emir Berkel İbn Emir İlengir İbn Emir Encil İbn Emir Kara Çârneviyân İbn Emir Sugoçin, İbn Beruk Hân İbn İrumçî Zelâs Hân İbn Kâçulu Bahâdır İbn Birtân Hân, (Timuriye ile Cengiziye İşbu Birtân Hân'da koşulur) be'eyyen tarikine Cengiz Hân ibn Yezid'i Bahâdır ibn Birtân Hân olur ibn Kâbil Hân ibn Tümnehân. Amâ

---

bölgelerde yetki sahibi olan bekler içinse; “on begi”, “yüz begi”, “tuman begi” gibi sınıflandırmalar dahi yapılmıştır. Son olarakta “Bek” unvanının ilk kez Altın Orda hanı tarafından Müslüman olan Noyanlara bölge yetkilileri manasında verdiği bir rütbe olarak tespit edilmiştir. Aıtmat Karıev, *Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 181. Ayrıca Türkmen'in H. Babayev'e dayandırdığı ve doktora tezinde verdiği bilgiye göre Hokand Hanlığı'nda hükümdarlar devletin kuruluşundan itibaren 1805 yılına kadar bey (biy / bek) unvanını kullandılar. 1798 yılında tahta çıkan Âlim Han bir süre sonra, 1805 yılında bey unvanını bırakarak han unvanı kullanmaya başladı.

⁵¹ Evlat, oğul, torun. Devellioğlu, 2015, 357.

⁵² Asıl adı Zahireddin Muhammed olan Babür (D. 15 Şubat 1483, Fergana- Ö. 26 Aralık 1530, Arga, Hindistan), Hidistan'daki Babürlü Hanedanı'nın kurucusu ve ilk imparatorudur. Fergana sultanı Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu olan Babür'ün annesi Kutluğ Nigar Hanım ise Cengiz'in soyundandır. Fergana'da doğan Babür 12 yaşında Fergana'ya 14 yaşında ise Semerkand'a sultan oldu. 1526 yılına geldiğinde 43 yaşında Babür İmparatorluğunu kurmuş ve tahta oturmuştu. 1530 yılında 47 yaşında iken ölen Babürşah devlet adamlığının yanında yazar ve şair idi. “Babürname” adlı eseri ile bir “divan”ıda bulunan Babür'ün mezarı bugün Kabil'deki etrafı açık türbesindedir. M. Orhan Bayrak, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınevi, B. 3, İstanbul 2006, s. 420.

⁵³ Semerkant'ta hüküm sürmüştür. Babür'ün amcasıdır. (1451-1494) Demir, 2016, 651.

⁵⁴ Timurlu hükümdarı (1451-1469). 1424'te doğdu. Babası Timur'un torunu Muhammed b. Mirân Şah'tır. Çocukluk ve gençlik yılları, babasının ölüm döşeginde iken kendisini emanet ettiği Uluğ Bey'in yanında Semerkant'ta geçti. Abdülkadir Yuvalı, “Ebu Said Mirza Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, C. 10, İstanbul 1994, s. 224.

⁵⁵ Timur'un üçüncü oğludur. Mirânşah, Timur'un aleyhinde hareketlerde bulunduğu için Timur onun nedimlerinin hepsinin katlini emretti. Hoca ise firar ederek kurtulmayı başardı. Uzun zaman geçtikten sonra heyecan içinde yaşamaktan bıkmış olmalı ki, Hoca her şeyi göze alarak tarihçi Handmir'in tabiriyle Timur'un güneş ışığı kadar sınırsız askerlerine doğru yöneldi. Halil İbrahim Yüksel, *Rauf Yekta Bey'in Esatiz-i Elhan Adlı Eseri ve İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001, s. 121.

Ravzatül Safâ'da Cengiz Hân⁵⁶ ile Emir Timur⁵⁷ şu'besi işbu Tümne Hân'dan ayrılib mukaddem mü'hîr ve adedde dahi farkları vâdır.⁵⁸

Tümne Hân ibn Bâý Sufkâr ibn Bâýedu Hân ibn Dotmenin Hân ibn Yüzüncer Hân ibn Anku "Alânka" bent deyün Bâýân Sultân ibn Çöbne Hân ibn Menli Hân ibn Ayhân İbn Gün Hân ibn Timurtâş Hân ibn Kayân Hân ibn İlhan ibn Yolduz Hân ibn Moğol Hân ve Tâtâr Hân ve hemâ ebnân Alınça Hân ibn İlyâs Hân ve Oğuzhân hizân ve lidân Kara Hân nesebleri sultân-ı Rum ve Rıf'at lüzum ile işbu Karahân'da cem' olurlar lakin Selâtin-i Rum Halidullah meliğe Ali Aher'ül Karun Hazretlerinin ced-i a'lâları Gâzi Osmân Hân'ın mu'âsarayı Altun Beşik ecdâdında Karacâr Noyân olmağla bunun ile Kara Hân beyninde 25 atâ ve Osmân Hân'dan

⁵⁶ Moğol İmparatorluğu kurucusu Cengiz Han'ın dünyaya gelişi ve onun soyu hakkında en ilginç tasvire *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde rastlıyoruz. Burada Cengiz'in ceddinin tanrının takdiriyle yaratılmış bir bozkurt ve bu kurdun eşi olan dişi bir geyikten meydana geldiği tasvir edilmiştir. Ayrıca bunların denizi geçerek Onan nehri ile Burhan dağı civarına yerleştikleri ve burada Bataçihan adında bir oğulları olduğu neşredilmiştir. Manghol-un Niuça Tobça'an, *Moğolların Gizli Tarihi*, (ÇEV. Ahmet Temir), TTK Yay, B. 2, S. 13, Ankara, 1986, s. 3. 1162'de doğuş Ağustos 1227'de öldüğünde 72 yaşında olan Cengiz Han, kendisinden sonrakilere geniş bir imparatorluktan başka önemli ilke ve prensiplerini de bırakıyordu. Onun nasıl bir kimse olduğu konusuna atıfta bulunan ve bu tasvire geniş bir yer ayıran Barthold'a göre Cengiz Han'ın şahsiyeti hakkında en geniş bilgiyi Cüzcani ile Meng-Hung vermektedir. Barthold, Cüzcani'nin konuştuğu kimselerin bu hanı 65 yaşında Horasan'ı ele geçirdiği vakitte gördüklerini ve onun uzun boylu ve sağlam bünyesi ile "Kedi gibi gözlere" sahip ayrıca saçlarının seyrekleşmiş ve ağarmış olduğu bilgisini aktarmaktadır. Meng-Hung ise Cengiz Han'ın Moğollar arasında iri çüsesi, geniş alnı ve uzun sakalı ile tanıdığını söylemiştir. Wilhem Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay, B. 4, S. 11, Ankara, 1990, s. 484-485.

⁵⁷ Timur, Cengiz soyundan gelmediği için emir unvanını kullanmıştır. Egemenliğini yasallaştırmak için de başta Çağatay soyundan kendine bağlı göstermelik bir han bulundurma gereksinimi duymuştur. Timur'un kökeni halen tartışılmakta ve bu konu ile ilgili değişik fikirler öne sürülmektedir. Elimizde Timur'un soyunu belirten bir taş mevcut olup, bu taş torunu Uluğ Bey tarafından Isık göl civarından getirilip Semerkantta yazılarak Timurun mezarı üzerine dikilmiştir. Buna göre Emir Timurun nesebi şöyledir: Küregan b. Emir Turagay b. Emir Berkel b. Emir İlengir b. Emir İcil b. Emir Karaçar Noyan b. Emir Suguççin b. Emir Erdemci Barulas b. Emir Kaculay b. Emir Tumanay. Tumanay Cengizin beşinci göbekten atası olduğundan Cengiz ile Timur'un soyu birleşmektedir. Ancak Moğol ananesine göre Tumanayın oğullarından Kaydu Han, han olduğundan onun soyundan gelen Cengiz Han'da han olma hakkına sahipti. Timur'un soyundan geldiği iddia edilen Tumanayın diğer oğlu Kaçulay ise hanlık yapmadığından Timur'da han olma hakkına sahip değildi. Bu nedenle Timur'un hiçbir zaman hanlık iddiasında bulunmadığı söylenmektedir. Timur'un Gazan Han'ın kızı ile evlenmesi, han unvanını kullanmaması bunun yerine Emir, Emirül-Kebir, Sahip Kıran ve iç güveyisi anlamına gelen Küreken unvanlarını kullanması da bunu göstermektedir. Her ne kadar Timur'un mezarına dikilen ve nesebini belirten taşta Timur'un Cengiz Hanla soyu birleşmekte ise de Timur hiçbir zaman böyle bir iddiada bulunmamıştır. O iktidarı elde ettiği zaman Cengiz soyundan gelen kişileri kukla hükümdar olarak tahta oturtmuş böylece iktidarı için yasal dayanak elde etmiştir. Buradan hareketle Timur'un Moğol olmadığı ya da A. Zeki Velidi Togan ve Mustafa Kafalı gibi tarihçilerin belirttiği gibi Moğolların hanlık hakkına sahip olmayan kısmından geldiği şeklinde bir görüş ileri sürülmektedir. Mahmut Ulubaş, *Günümüz Amerikan Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihi ile İlgili Konuların Ele Alışı Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, ss. 89-90.

⁵⁸ *Doğru Türkistan İçin Savaş* isimli eserinde Timur ile Cengiz'in akrabalıklarına dair atıfta bulunan İklil Kurban'ın belirttiğine göre bu iki ismin akraba olmasının yanı sıra dostlarına olan cömertliği ve düşmanlarına olan acımasızlığı ile birbirlerine çok benzerler. Ayrıca Timur'un sekizinci göbekten atası ile Cengiz'in dördüncü göbekten atası kardeştir. Daha geniş bilgi için bkz., Kurban, 1995, 19.

Kara Hân'a kadar 45 atâ görünmekle torgularında tavâfuk tâbiliz gibi tebâyün vârlığı bu cânib-i nisâblarımıza bilenmeyüb ve kaleme alınmayub kâlân bâbâlara mahmuldür çünkü Altun Beşik'den hazreti Âdem'e dek ancak elli ecdâd te'dâdi bu kavle delil olur.⁵⁹

Dimek ki eğer bilinmeyüb kâlân bâbâ bulsa adedde bundan ziyâde olmak lâzım gelirdi. Kara Hân İbn Terhân ibn Yâfes ibn Nuh Aleyhisselâm ibn Lemmek ibn Metuşlah ibn İdris Aleyhisselâm ibn Berd ibn Mihlâ'yil ibn Kenân ibn Enuş ibn Şis Aleyhisselâm ibn Âdem salavâtullah Ali nebiyyinâ ve Aleyhisselâm nisâblar böyle haber vermişler müevver havn anı tahrir kılmışlar. Vallah a'lim bi'ttehim ve müddethim Altun Beşik oğlu Sultân İlik oğlu sultân Hüdâyâr oğlu Mehmet Emin Hân oğlu Ebu'l Kâsım oğlu Asilzâde oğlu Şehmet Bey oğlu Şahruh Bey oğlu Rüstem Bey oğlu Hacı Bey oğlu Aşur Bey Şahruh Hân'dır⁶⁰ ki şehr-i Hokand'a ibtidâserir saltanata câlis hânlık ismini câlib-i muhâlif beyleri sâlib ve nesebini sâbit iden bu zâtdır “Kemâ beynâh Anfâ.”

Latife: ve işbu hânın cülusuna tebrik için etrânın birinden elçi geldik de hân ile meclisde aş yemişler hânının sakâlına kerünç düşüb vezirlerinden biri, “der pişei anberin şikâr yest her penç piyâde rârhâhın” Remzi ile hânı agâh ettikten hân sakâlını sıvâyub gerüncü düşürmüş elçi bunâ tahsin idüb meclisden yatâğa geldik de hâcet için bederife vârib bu hinde abdeste tutân yoldaşına düşmüş ki hânının huzurunda böyle kinâye söyleşüb birbirlerinin merâmını ananlar iken vilâyete kâyıtdık da hân ile bile ta'âma oturub binâgâh sakâlıma aş düşe bu beyiti yâd ettikleri sen her ikimize izhâr fadıl olur deyü tenbiye eder.

Eline kâyıtab bir gün hânının meclisinde aş yedinde vezirinin sakâlına gerünç düşer mezbur refik öğrenmiş beyti unutub takdir sakâlınızda o bederifdeki dişmiş.

⁵⁹ Berlin'deki Prusya devlet kütüphanesinde bulunan isimsiz bir kaynakta Altın Beşik'ten Şahruh'a kadar olan şecere şöyle gösterilmiştir: Altın Beşik – Tangri Yar – Muhammed Emin Biy - Abdulkarim – Ubeydullah Biy – Şah-Mast Biy (Çamaş Biy) – Hacı Han – Aşur Kul – Şah-Ruh. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 2004, s. 33. Mirza Âlim Mahdum Hacı ise Tarihi Türkistan adlı eserinde bu şecereyi Altın Beşik – Sultan Elik–Sultan Hüdâyar–Muhammedemin–Abulkasım–Şahmastbiy (Çemeşbiy) – Şahruhbiy–Hacıbiy–Aşurbiy–Şahruhbiy olarak vermiştir. Hacı, 2009, 45. Bu şecereye dair daha geniş bilgi için bkz., Han, 2009, 245-246.

⁶⁰ Şeybanilerin 33 soyundan gelmekte olup, Şahruh İbn-i Aşur Kul diye bilinir. Ancak diğer bir görüşe göre de bu bilgiden farklı olarak Hokand'ın kurucusu Şahruh'un soyunun Şeybanilere dayanmadığı söylenmektedir. Türkmen, 2019, 134.

Şahruh hân men bir 1121'de (M. 1709/1710) tahta geçüb kâmil 12 yıl pâdişâhlık kılıb cülusunun 13.senesi vefât olmuşdur. Abdurrahim bin Abdulkerim bin Şâdi Bey nâmında üç oğlu kâlub atâsı mesendine Abdurrahim Bey cülus eyledi. Bu dahi 12 yıl hânlık kılıb men 1140 altıncı yıl vefât idüb birâderi Abdulkerim Bey tahta geçdi. 18 sene hânlık kılıb men 1164. Yıl (M. 1750/1751) vefâdı ba'dında oğlu Abdurrahman atâsı câyına⁶¹ oturdu ise de 9 ay zarfında hal' kılınub ibn ummi İrdâne Hân⁶² ibn Abdurrahim Hân cülus idüb Abdurrahman mahlu'na Merginân'e⁶³ hâkim kıldı. Bir sene ba'dında İrdâne hân dahi hal' idilüb birâderi bâbâ bin ibn Abdurrahim Hân tahta cülus eyledi bir sene inkizâsında bâbâ bin katl kılınub İrdâne hân ikinci def'a tahtında bir karâr oldu evvelki bir sene ile cem' 12 yıl hükümet kılıb 1176.yılda (M.1762/1763) vefat etmiştir. Ba'dehu cemâ'ayı sertiye ve Özbekiye cem' olub dediler ki Şahruh Hânın iki oğlu Abdurrahim Hân⁶⁴ ve Abdulkerim Hânların nevbeti ötdü hânlık üçüncü oğlu Şâdi⁶⁵ Bin Evlâdi'nin hakkı diyüb 1177 (M. 1763/1764) senesi Süleymân⁶⁶ Bin ibn Şâdi bin bey hân gütârib altı ay mürurunda azl ba'dehu katl edildi.

⁶¹ Yer, makam, mevki. Hekimoğlu İsmail, 1990, 141.

⁶² Erdana (İrdana, Erdene) Bey Dönemi (1751-1752, 1753-1762). Yaklaşık 6 yıl süren taht mücadeleleri sonucunda Abdürrahim Beyin oğlu Erdana (İrdana) Bey, Hokand Hanlığı'nın başına geçmiştir. Hokand'ın siyasi ve askeri açıdan tekrar güçlendiği bu dönemde, Kalmuk tehlikesi tamamen ortadan kaldırılmış ve hanlığın sınırlarında genişletilmiştir. Erhan Yoska, *Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri*, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011, s. 397.

⁶³ Özbekistan'ın Fergana idarî bölümünde şehir. Siriderya nehrinin güneyindeki küçük ırmaklardan Mergilân-Say'ın kıyısında muhtemelen IX. yüzyılın sonlarında kurulmuştur; nüfusu 150.000'dir. Ahmet Taşağıl, "Merginan", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 29, Ankara 2004, s. 181.

⁶⁴ Şahruh Bey'in 1727'de vefatından sonra oğlu Abdürrahim Bey, Hokand Hanlığı'nın başına geçmiştir. Abdürrahim Bey zamanının en önemli özelliği Hokand ordusunun güçlenmesi olmuştur. Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, (Çev.: Ayhan Çelikkbay), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 2007, s. 23. Abdürrahim Bey, orduda onbaşı, yüzbaşı, binbaşı rütbelerini oluşturmuş ve onlara maaş bağlamıştır. Barış zamanlarında ordunun yarısı muntazaman hizmetlerine devam ederken, diğer yarısı da çiftçilik, zanaatkârlık gibi işlerle meşgul olmuştur. Abdürrahim Bey, 1732 yılında hanlığın merkezini Deykan Toda'dan Hokand şehrine taşımaya karar vermiş ve bu amaçla yeni başkentini temellerini Hokand'da atmıştır. Hanlığın Fergana vadisindeki hâkimiyetini sağlamlaştıran Abdürrahim Bey, 1734 yılında ölünce O'nun yerine kardeşi Abdülkerim Bey geçmiştir. Yoska, 2011, s. 396-397.

⁶⁵ Şahruh'un en küçük oğlu. Yalçinkaya, 2018, s. 45.

⁶⁶ Şadi beyin oğlu. Erdana Bey öldüğünde tahta kimin geçeceği konusunda toplanan hanlığın ileri gelenleri, Şahruh Bey'in oğullarından Abdurrahman Bey'in ve Abdulkerim Bey'in soyundan gelenlerin han olduğu ve artık sıranın Şahruh Bey'in en küçük oğlunun soyuna geldiği yönünde karar verip Şadi Bey'in oğlu Süleyman Bey'i han olarak seçtiler. Süleyman Bey'in yönetici olarak vasıfsızlığı k isa süre içinde ortadan kaldırılmasına neden oldu ve tahta Abdulkerim Bey'in torunu on dört yaşındaki Narbuta Bey (Abdurrahman Bey'in oğlu) çıkarıldı. Yalçinkaya, 2018, s. 45.

2. 3. Sem Nârbute Hân

Nârbute Hân⁶⁷ ibn Abdurrahman Hân ibn Abdulkerim Hân⁶⁸ mezbur târihde 14 yaşında iken tahta cülus eyledi. 36 yıl hükümet kılıb 1213 (M. 1798/1799) senede vefat olmuşdur. Fergâna Hânları içinde bu zâttan uzâk saltanat sürmüş ferd görünmüyor. (Müstefâtü'l ahbârda Süleymân Hân ile bunun arâsında Mehmet Emin Hân yâzılıb Nârbute Hân Mehmet Emin demiş) aslı Zengi Atalık Ahmet şeyh nâmında bir zât 1308'nci senede beldeyiz olân şehir çocuk ki geldi 114 yaşına tekmi idüb 15'e kadem bâsmış yılı hemdune ya'ni maymun olup tevakkuz moçâlını tecâvüz kıldım diyor men 200 ile 300 arâsında gelen hânlarının küllisini gözden geçirüb kavlden Otkârmış elinde köhne tevliye kâğıdları da vâr doldu işbu Nârbute Hân eyâmında olub atâsı Abdulaziz şeyh 120 yaşına yitib vefât olmuş anın dâdâsı⁶⁹ Abdulhâlık⁷⁰ şeyh Veled Abdullah şeyh bunlar dahi uzâk ömür görüb Şahrüh hân mezkûr Abdulhâlık şeyhi pir tutmuş.

Bu Ahmet Şeyh söylüyor Nârbute Hân eyâmında bizler yaş isek de atâlarımız sözü kulâğımızda kâlmışdır. Nârbuteli adamlar hân demezlerdi Nârbute bin velâmi diyorlardı. Zirâ hân lafzı havndan müştak isminden zulm isi gelir deyüb hân ismine rağbeti olmadığından bin ile benâm ve müttaki olduktan velâm diyüb meşhur enâm olmuş idi. Her işde ulemaları cem' kılıb şer'isini sorub hükümde ma'yuben cezâsı

⁶⁷ Hokand Hanlığı yönetiminin daha sistemli bir şekilde oturtulması Narbutabey döneminde gerçekleşmiştir. Narbutabey'in; Madamin, Rüstem, Fazil ve Yedigâr isminde dört oğlu var idi. Şahrüh oğullarından Hacıbey Hocend'e bir diğer oğlu Madamin ise Margilan'a vali olarak yollandı. Hokand tarihçileri Narbutabey döneminde ülkede seyyah ve tüccarların sayısında büyük bir artış görüldüğünü zikrederler. Artış gösteren ticaret ve misyonerlik faaliyetleri sayesinde büyük bir refah yaşanmıştır. Sel, 2011, 12. Narbuta'nın 11 tane çocuğu vardı. Çocuklarının beş tanesi kız evlattı. Toplam çocuğunun 6 tanesi köleleşmiş kadınlardan (cariyelerdendi). Narbuta'nın hükümdarlığının ilk yılları, 1774'te Kırgız tarafından yakalandıktan sonra Buharalılara köle olarak satılan bir Rus gezgin olan Filip Efremov'un kitabında anlatılmaktadır. Efremov'a göre Narbuta, Buhara ile düşmanca ilişkilere sahipti. Ancak Çinliler tarafından han olarak tanınıyordu ve Çinliler ile ittifakı sürdürmeye devam etmekteydi. Narbuta Bek'in otuz yılı aşkın süren hükümdarlığı döneminde hükümete karşı halk ayaklanmaları ortaya çıkmamıştır. Kendinden sonraki yöneticilere büyük bir devleti miras bırakmış olan Narbuta Bek 1799'de vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra ise başa Âlim Han geçti. Türkmen, 2019, 143-144.

⁶⁸Abdurahimbey'in ölümünün ardından yerine kardeşi Abdülkerimbey başa geçmiştir. Fergana Vadisi Abdülkerim Bey (1734-1747) döneminde daha fazla gelişmiştir." Sel, 2011, 10. Hokand Hanlığı, Abdülkerim Bey devrinde Fergana vadisindeki hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde Hokand Hanlığı'nın güçlenmesi ve itibarının artmasına paralel olarak Hokand'da yeni birer karargâh, saray, medrese kurulmuş ve başkent surlarla çevrilmiştir. Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 18, İstanbul 1998, ss. 215-216. Kalmuklar'ın Fergana'yı istilaya girişmesi ve ardından Abdülkerim Bey'in ölmesiyle birlikte Hokand Hanlığı'nda iç mücadeleler baş göstermiştir. Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbretin Fergana Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2006, s. 18.

⁶⁹ Halayık, çocukları büyüten dadı. Devellioğlu, 2015, s. 180.

⁷⁰ Orta Asya sülflüğünün gelişmesinde büyük rol oynayan Hâcegân silsilesinin kurucusu. Hamid Algar, "Gucdövânî Abdülhâlık", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 14, İstanbul 1996, s. 169.

nedür katl mi habs mi hadmi ta'zir mi fetvaya mühr bâsıldıktan sonra yine acele itmeyüb hususen katle müteallik umurda hatâ ve nisyân gibi insâniyet ya'ni hased ve adâvet gibi bir esbâb nefsâniyet olmağâyı idi diyüb nice vakitler serâ teftiş ve ba'dehu eşklere idüb hiçbir dahl kılur mahal kâlmâdığı surette icrâyı hükm idârdı, bununçün eyâmı me'mur ve abâd vâlisine nâsda velâmı ile yâd olunurdu. Velâmi ribâni vezninde bir vaz' mübalağadır ilmiyle âmil ârif billah olan ulemâlara ribâni didikleri gibi müteşerri' pâdişâhları velâmi demek ahâli Mâverâü'nün esâmi mahsusası ve fi'l esâs veli ümmiden mürekkep gelmedür. Hazreti Velâminin Hân havndan müştak didiğine bahs vârid olmaz zirâ lafz ve ma'nâda münâsebet derkâr diyen usul-u lisân Arabi'de re'âya kılınub zebân-ı itrâkda bu tahkik lâzım değildir derkâr denilse bu kelimedede iştikâkının civarına istihâlesi memnu' çünkü usul-i sarf küllisi Arabi'nin mu'teber şâ'ir ve meşhur kâmillerinin sözü ile sened kılındıktan bizlerin i'lâl ve iştikakımıza müşârünileyh hânın kelâmı delil olabilir.

Ammâ hân Sami han denilse idi bu irâd atılmaz idi meğer rivâyet lafz-ı müştak ile mervi olduktan izâle-i iştibâh için birâz kelâm dermiyân edildi. Vesselâm. Bu hândır ki hânımının iltimasıyla bâşmâkça'ya⁷¹ bir mersa' bâşmak tekmiye emr idüb üste dahi bâşmâğı temâm kılıb getürmüş hân görüb bu kadar asıl tâşlar pâdişâhlarının bâşına kiyâr tâcda mevcut değil iken ayâkkâbına isrâf olmaz mı deyince, üste canibinden hânım cevâb virüb vakit mâde hânımlarının ayâğı beykeminin bâşından aşub durduğı mülâhazasıyla durmuştur demiş.

Nârbute Hân'dan Âlim Hân Ömer Hân ve bir hâtundan Rüstem Bey nâmında oğulları ve Hâcı Bey⁷² nâmında bir birâderi kâlmışdır bu Hâcı Bey Şir Ali Hânın atâsı Mele Hân ve Hüdâyâr hânlarının bâbâsı olur. Birâderi Nârbute Hân ile arâlarında müddett-i tavile muhâlefetleri ola gelüb Nârbute'nin vefâtı ba'dında mezbur 3 oğul ve Hâcı Bey bu devr-i tâverlerinin birini hân kılmakda ihâle Fergâna ihtilaf ve her tâ'ife birini tâleb â'kibet cemâ' iye-i mekeye gâlib olub Âlim Hân sâhib kırânı tahta çıkârdılar.

⁷¹ 'Başmak, Paşmak, Arpalık' Osmanlılar'da devlet memurlarına hizmette buldukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan terim." *İslam Ansiklopedisi*, TDV.

⁷² Narbuta'nın üvey kardeşidir. Ayrıca daha önce isyan ettiği için bölge ahalisi tarafından hoş karşılanmayan birisiydi. Türkmen, 2019, 146.

2. 4. Âlim Hân İbn Nâburte Hân

Âlim Hân'ın⁷³ lakabı zâlim hân idi. Hân olduğu ile ummi Hacı beyini katl idüb yâ'ni bunun satvesinden kaçub Kırgız içine gidüb nice yıllar anda nihân yurub kendi ecelinden vefât etmiştir. Âlim Hân gâyet gayur ve gazab ve zulm ile ma' ruf ve mevsuf ve münekker ehl-i tasavvuf idi ma' mâfih kendini müteşerri' bilüb icrâyı şer' iddi' âsıyla özünün inâbet kılmış ya'ni kol birmiş şeyhini deriye yâtkurmuş, sabi bu imiş ki Kâyısı devr-i bir şehri nice mertebe vârib alâmayub kâyıtmış bir gün şeyhine demiş ki taksir filân şehre nice def'a vardım alâmadım küb-ü hazine sarf ve küb-ü adem telef ettim ma' lumunuzdur, du'â kılmanız şâyed anın bir kâtında feth-i müyesser olan diyor, şeyh de tevcih idüb mürâkıbeye gidüb ba' dehu bâşını kutârib filân gün filân sâ'atde kuşun çıkârib vârasın bi tevkif alâsın demiş şeyhinin dediği vakitte çıkub vâkı'en vârib almış. Kâyıtdıktan sonra şeyhini davet kılıb elhamdülillah du'ânız sâyesinde kerâmetiniz pâyesinde seferim mübârek buldu.

Şehri aldım diyüb sürur ve teşekkür suretini gösterib sormuş ki terk-i vâcib edenin cezâsı ne olur. Şeyh de “yetmiş kâmçıldır” diyor bu fevâ ile fi'lhâl şeyhini yâtkurub yetmiş kâmçı urur şeyh durub menden ne günâh otdu didik de evliyâlara kerâmâtını yaşurmak vâcib iken cenâbınız şehri almak ile izhâr-ı kerâmet idüb cezâyı terk-i vâcibe müstehak oldunuz demiş. Bir câyda kul alur işyân ve mürid terbiye kılur zişân⁷⁴ vâr diyüb işitse huzuruna çâkırub ziyâfetler idüb tarik-i sülükden söz açub işyânlıktan garz-ı⁷⁵ nazar almak ve bununla yevm-i cezâda nâzırları ceser-ı sırâtdan bi bi tevkif otkarib uçmâğa alıb vârmakdur.

Bu maksadının sıddıkına hâlâ işbu târtılmış arkândan bâsub o tarafa ötesin deyüb havz-ı amikin üstine arkân târtub ötmeye emir ve haber eyleyüb biçâr⁷⁶ işyân arkâda kadem koyduğu ile havza düşüb bâtub çıkmâğa koymayub Tâşkisânlar atub

⁷³ Babası Narbut Beyin ölümünden sonra taht varisleri arasında ki dördüncü kişi idi. Varisler arasında anlaşmazlıklar meydana gelince Minglerin isteği üzerine Narbut Bey'in en büyük oğlu olan Alim Han tahta çıktı (1798-1810). Onun ilk işi kendine muhalif olan kardeşi Rüstem Bey'i, amcası Hacı Bey'i ve diğer tehdit oluşturabilecek akrabalarını öldürtmek oldu. 1805 yılında devletin resmi olarak Hokand Hanlığı ismini alması Alim Han dönemindedir. Öyle ki Âlim Han burada 'Bey' unvanını bırakarak kendisi de 'Han' unvanını almıştır. Merkezi bir devlet oluşturma çabaları karşısında tehdit olarak gördüklerini öldürmekten geri durmayan, hanlığın idaresinde söz sahibi olan güçlü Özbek ailelerinin etkisini yok etmek adına uğraş veren ve bu yüzden de zalim ve despot olarak tanımlanan Alim Han, dini gruplarla da mücadele etmiş her fırsatta onları cezalandırmaktan veya öldürmekten kendini alıkoymamıştı. Sel, 2011, 47-48-49.

⁷⁴ Canlı, şerefli, meşhur bir çeşit lale, kadın adı. Devellioğlu, 2015, 1386.

⁷⁵ Batırma, sokam, iğne sokma, oyulgalama. Devellioğlu, 2015, 320.

⁷⁶ Çaresiz, zavallı. Devellioğlu, 2015, 112.

hâsıl havzadan olukunu alırdı. Binaberin⁷⁷ bunun eyâmında işyânlık eder âdem belki işyân diyân bir nâm kâlmadı deyü nakl ederler. Tâşkend eyâletini ve Buhârâ tevâbi'nden nice kal'aları zabt ve teshir etmiştir. Âlim Hân'dan mukaddem Tâşkend şehri Tursun Hoca nâmında bir zâtın elinde olub çâr hâkim zamânı işbu hoca vaktinde geçüb gitmiştir. Ahlâb Rüstem beyi ve serkerdeden⁷⁸ dahi nicelerini nâhık oldukları bunlardan gayri dahi küb-i adamlarını bâşına yitmiştir böyle zulm ve haşventinden halk tazaccürde olub Târgub aherü'l emrimin 225 senede imzâ ve a'yânı elinde özü ve oğlu Şahrüh ve nice tarafdârları ile berâber maktul oldular. Müstakim hükümeti 10 yıl münâza'ası ile 12 yıl idi. Fevti Sahrâ'da olub cesedini Hokand'a götürüb defnettiler.

2. 5. Ömer Hân İbn Nârbutte Hân

Ömer Hân'ın⁷⁹ cülusu Âlim Hân katlinden mukaddem olup Âlim Hân'ın fevtinden sonra ikinci def'a hân gütârdılar. Ulemâyı asr-ı ittifâk etmişlerdir ki sâhibü't tercüme Ömer Hân, a'dlü'l zamân i'klmü'l akrân fazl-ı cihetinden beni Şahrüh'un cümlesine fâ'ik şâ'ir belîğ ve sahn-ı sebah fasih belki cemi' Bâbüriye beyninde ilm ve marifetle yegâne ve hüsn-ü ahlâkda bir dâne idi. Şii'r Fârisi ve Türki'de bi hemtâ⁸⁰ olub ehl-i belâgat⁸¹ ba'zı ebyâtlarını ketb-i ma'ânide irâd etmişler. Menfa'at-i âmmeye müsâra'at-ı ahkâm-ı şeri'atde bezl-i mu'âdelet ve hüsn-ü tedbir ve siyâsete sa'y ve mübâderet eyleyen bir hân nâmdâr ve bir pâdişahı kâmekâr idi ehl-i kemâle kâmil-i muhabbeti ve ehl-i hünere temâm müddeti olduktan eyâm-ı hüngâmında Buhârâ ve Harezmi Hitây ve Hotin Hindistân ve Kürdistân gibi bilâd-ı⁸² ba'ideden⁸³ efâdillar gelüb hizmetinde bulunmuşlardır.

⁷⁷ Bunun üzerine, bu sebebe binaen, bundan dolayı. İsmail, 1990, 125.

⁷⁸ Bir güruhun başı, bir takımın başı, baş. (Fena manada). Devellioğlu, 2015, 1100.

⁷⁹ Âlim Handan sonra başa geçen Ömer Han, Kırgız bozkırlarının büyük bir kısmını ve Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirerek topraklarını Sirideryanın aşağı mecrasına doğru genişletmiştir." Nurettin Hatunoğlu, *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Âlim Han e Dönemi* (1911-1920), (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 516. Türkistan'ı ele geçiren Ömer Han ilk iş olarak Ahmet Yesevi'nin türbesini ziyaret edip 70 koyun keserek kıymetli hediyeler dağıttı. Genel olarak Ömer hanın hükümdarlık dönemi Hokand hanlığının en güçlü dönemi oldu. Sel, 2011, 14-15.

⁸⁰ Benzer, taydaş, denk, müsavi. Devellioğlu, 2015, s. 410.

⁸¹ İyi, güzel, pürüzsüz söz söyleme. Sözün düzgün, kusursuz, yerinde ve adamına göre söylenmesini öğreten ilmin adı. Devellioğlu, 2015, 92.

⁸² Memleketler, şehirler, kasabalar. Devellioğlu, 2015, 116.

⁸³ Uzak, ırak. Devellioğlu, 2015, 76.

LİMÜELLİFİH

Fadl-ı izhârı mevkuf pâdişâha   Ki ya'ni terbiyesiâli câha

Eğer terbiye kılsa bu bir herifi   Bulur lâyıık o mankus kete câha

NESİR

Elhâsıl Fergâna zemin hânlarında zamânına muvâfak tertibi asakir⁸⁴ ve menâfi⁸⁵ fikrâ ve mesâkinlerinin⁸⁶ hâlini fikr ve mülâhza idüb hususen Hokand şehrini mesâcid ve medâris ile müzeyyen eden bu zâtdır bunun için Ömer hân cennet mekân diyüb nâm-ı mahub vâzâfe-i mergub ile yâd-ı tezkâr olunmaktadır. Buhârâ hânı Emir Haydari'nin⁸⁷ mu'âsara olmağla emir bunu kendine tâbi' etmek zımnında mektub ve elçi yabârmış iken bu şii'r ile red-i sefir eylemiş.

BEYİT

Bizdeki mir Buhârâ müteyyi' men kered

Ömer bi taht-ı hilâfet-i mukaddem ez Haydar

Ya'ni lâyıık ve sezâ olurdu. Emir Buhârâ menâ itâ'at kılsalar zirâ ki hazreti Ömer raddullahu anh hilâfette hazreti alel Haydar'dan akdemdir.

Bu mecliste hayvâhânı Muhammet Rahimi'nin elçisi hâzır iken bu şii'ri inşâd etmişti.

BEYİT

Muhammet Rahim el dide tâbise câh

⁸⁴ Erler. Devellioğlu, 2015, 46.

⁸⁵ Menfaatler, yararlar, çıkarlar. Devellioğlu, 2015, 709.

⁸⁶ Ziyadesiyle fakir olanlar, miskinler, uyuşuklar, miskin hastalığına tutulmuş kimseler. Devellioğlu, 2015, 724.

⁸⁷ Babası Şah Murat'ın ardından tahtı devralan, Mangıt hanedanına mensup Buhara Emiri Said Haydar (1801-1826) döneminde Özbekler oldukça geliştiler. Fakat Emir Haydar, düşmanlarıyla mücadele ettiği kadar ilmede önem vermesine rağmen onun ölümünden sonra yaşanan iç çekişmeler sebebiyle Buhara emirliği zayıflamaya başladı. Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, B. 3, Ankara 2006, s. 181. Onun idaresinde ülkede, müslümanlar arasında büyük bir şekilde artan bağnazlık ve fanatizm Şah Murat'ı meşhur hale getirdiği vakit, O, makamını bir hükümdardan daha çok bir din adamı gibi kullanmıştı. Fakat yirmi yedi yıllık uzun ve işe yaramaz saltanatın ardından, 1825'de yerine sürekli birbirleriyle taht kavgasına giren çocukları geçti. Kürşad Köse, *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e göre XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Buhara Hanlığı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017, ss.113-114.

Ömer tâbi' lülmez mi Haydar mutî

Ma'nâyı beyit: Rahmetul Âlemin Mehmed'ül Mustafa Sallallahu Te'âli Aleyhisselâm hazretlerine mutî ve münkâd olmakla hazreti Ömer ve Haydar raddüallahu anh te'âli anhümâ dünyâ ve ahiretin câh ve mensublarına nâ'il olduysa sizler birbirinize tâbi' ve metbu' leyk iddi'â kılmaktan her ikiniz ittifâkla Muhammet Rahim Hân'a⁸⁸ itâ'atiniz evveli ve lâyük olurdu demektir. Ma'nâyı mecâzili hakikiye tasarruf kılıb hub-u muvaffak düşürmüş. Bu beyit Mehmet Rahim Hân'a mesmu' olduk da pesend⁸⁹ idib mührine nakş kâzdırmışdır.

Cennet mekânının eyâmında kendin memâsil şâ'ir ve şâ'ireleri olub bir gün bâğının seyr-i gâhında bir cariyeye tesâdüf ettik de hân anâ bu beyiti söylemiş.

BEYİT

Zir-i dâmân top nihân çiset ey gül pire han

“Cevâb-ı Şâ'ire”

Nakş-ı sem ahuyu çist der berk semen

Hânın lâtifesine bürmez hoş düşüb tekrâr demiş ki:

Ba'z-ı teşbiye diyerken tâ bekerdem ez serd

“Cevab-ı şâ'ire”

Gonca-i serâb râmândına şeküfte dehn

Ma'nâyı mısra' evvel: Ey müzeyyen libâs ve gömlekler ile luzini beyzâyici gül saffet senin itâkın üstünde yâşarun durmuş ney nesnedir.

Ma'nâyı mısra' sâni: Semen gülinin yefrâğına bâsmış ahuyu çinen tuyâğı ezidir. Ahuyu çinden murâd cufâr geyü gibi ya'ni ahuyu miskdir.

⁸⁸ Muhammed Rahim Han (1806-1825) tahta çıkınca ilk önce boy beylerini teskin ederek ülkede ki huzursuzluğa son verdi. Muhammed Rahim'in halk üzerinde bıraktığı iyi intiba kısa zamanda komşu ülkeler üzerinde de tesirini gösterdi. Nitekim Merv bölgesi Türkmenler'i 1822'de tâbi oldukları Buhara'dan ayrılarak Hıve hâkimiyetini kabul ettiklerini bildirdiler. Muhammed Rahim Han'dan sonra yerineoğlu Allahkulu Han (1825-1842) başa geçti ve saltanat dönemi Hıve Hanlığı'nın en iyi devirlerinden birini teşkil etti. Saray, 1988, 167-170.

⁸⁹ Beğenmek, kabul eylemek, beğenici, muvafık. İsmail, 1990, 807.

Ma'nâyı mısra' sâlis: Yine başka bir temsil getiren ey başından inâlây

Ma'nâyı mısra' ahir: Sorduğunuz nesnenin vasfı suyu küb câyıda üsmüş kızıl gül o haşâş şeydir ki henüz ağzını açmâmiş demektir.

Beytinin birbirine vezni ve kâfiyesi ve su'al ve cevâbı bir kinâye-i sâz ya'ni isti'âre ve mecâz ile gelmiş ki bedde ansızda böyle muvâfak cevab imkânı asır olan kârdandır. “En minel şii'r'ül hikmet” muciz beyân böyle mahallerde a'yân olur.

Bu zât dahi 12 yıl pâdişâhlık kılıb 1237.senesi (M. 1821/1822) civâr-ı rahmete vâsıl olmuş “rahmetullah aleyh” halayık cenâze ve kabri üstüne bir kirye ve yağı kılmışlar ki ta'biri mümkün değil. Eyâmında esteroşen ya'ni evrâkiye ümerâları ile ihyânen vâkı'âları olub bundan mâ'adâ civâr memleketinin hiçbiriyile muhârebe açtığı ma'lumum olmadı.

2. 6. Muhammet Ali Hân İbn-İ Ömer Hân

Ba'dehu⁹⁰ bilâ tevakkuf oğlu Muhammet Ali Hân⁹¹ 15-16 yaşlarında atâsı câyına cülus eyledi. Halk bunu saffet medh ile Ma'del⁹² Hân diyorlar ki menbi'ü'l adâlet demek olur. Kaşgır'de Cihângir Hoca galebesi bunun zamânında zuhura gelüb bu dahi Kâşgara vârib gülbâğ da mahsur Hitây ile mukâtele kıldıktan gâzi-i din mülkâb olmuş. Bu zâtdan fakat Ma'del ismi ve Gâzi lakabından gayri hiçbir netice çıkmış değildir. Çünkü gâzi lakabı din uğrunda gayri millet ile muhârebe idüb kâtil kefereler olan cek bâzlara ve evvel yola cânını ve mâlını bezl iden şebbâzlara koyulmuş nâm olub hatta emir Timur'a gâzi lakab konulmâdığı küffâr ile kârı olmadığından iken Ma'del Hân Kâşgar'a kuşun târtub vârdıktan “men ceHz-i gâziya ve kad guzâ” nâs münifi hân mezburu bu isme nâ'il etmiştir. Bununla şöhreti

⁹⁰ Ondan sonra. İsmail, 1990, 87.

⁹¹ Babası Ömer Han'ın ölümünden sonra çok genç yaşta tahta çıktı. Medeli olarak da anılan Muhammed Ali Han, saltanatı döneminde Hokand Hanlığı'nı en yüksek seviyesine ulaştırdı. (1820-1842). Wilhelm Barthold, “Hokand”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, I. Kısım, İstanbul 1987, s. 555. Muhammed Ali Han tahta oturduğunda onun yaşı bazı rivayetlere göre 12 diğer rivayetlere göre ise 16 idi. Ömer Han, taht varislerini öldürdüğü için yaşı küçük olmasına rağmen bu hanın başa geçmesi mecburi olmuştur. Türkmen, 2019, 22. Türkmen'in, Fergana'da 6 yıl kalmış olan Rus subay Viladimir Nalivkin'nin hatıralarından aktardığına göre V.P. Nalivkin, Muhammed Ali Han'ı tanımlarken onun hakkında, “...yalakaların, şarapların, kadınların ve onun mahkemesinde dolaşan kötü örneklerin öfkeleri sayesinde şımarık, kaprisli, kötü ve ahlaki ve fiziksel olarak dahrip edilmiş inatçı bir çocuk” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Vladimir Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskago Hanstva*, Kazan 1886, s. 122.

⁹²1821'de babasının yerine geçen Madali Han (Muhammet Ali Hân) otoriter bir hükümdardı. Gülay Karadağ Çınar, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2006, s. 119. Ayrıca bazı kaynaklarda “Me'dal, Madel, Medeli, Madalı Han” şeklinde de karşımıza çıkabilmektedir.

afâka gitmiştir. Fergâna hânlarında bu zâtdan gayriye gâzi denilmeyüb ba'z-ı hânlarının hatayede ve tuğrâda gâzi ile yâd olunduğu hatib ve kâtiblerinin indiyâtındandır. Her nasıl ise Ma'del hân kâşgar bahânesiyle ecdâdından Ârtuk ad kazânmış. Vâlâ sohbeti câriye ve arâmil meclisi dini ve arâzil ile olub eyâmına oyun gölge hevâ ve heveste otkârmış. Memleket ise atâsı Ömer Hân'ın toğrulub kendini tertib ve ahâliye gösterdiği tarik ile devr-i asude hâl ve firâğ bâl Ömer geçirüb âkıbet bunun şirâretinden nâs-ı hararetine yânmışlar. Belâ ve fitne üstünde kâlmışlardır. Surette ihsan bedinde ecsem gözüne bâsulet görür ki bâ heybet semin ve mu'azzam bir şahıs bi gam olub seyr-i sefere çıktıkça argumak atlar tâze etler etlerinin hizmetinde nice aluğ beyinlerin kurân kuşlar ve nice çâdır ve kuşlar ile haremelerini bile alıb yürüb az mesafeye küb-ü kuşun ile gidüb hânlık saltanatını izhâr emânelini bu bahâne ile ifâl ve bu siyâset ile ihmâl eylemiş zât idi diyorlar.

Hazreti kible hemezgâ ve Kazâk içinde yürümüş nice sevdâgir Nogâyiler⁹³ Kazâk halkının Rusya tasrifine geçmek aşarını müşâhede eyledik de dâr-u İslâm'a hicreti vâcib bilüb birbirlerini nasihat kılıb işbu hânının zamân-ı imânlarından Tâşkend'ine vârib vâlisi olan beyler beyninden sürâb sâlar boyundan yer su alıb bağ bağçe ve imâret sâlib içlerinden mollâ Avbây nâmında bir Aksakal⁹⁴ koyub 7-8 yıl evvel çayda durub yine işbu hânın fitne-i fâci'asında emir tarafından koyulmuş

⁹³ 'Nogay' kelimesi anlam bakımından Rusya'ya nazaran Orta Asya'da çok daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Volga boyundaki Tatarlar ile Güney Rusya'da Kırım ve Kuzey Kafkasya'nın belli bir milliyetinin Nogay olarak adlandırıldığı görülmektedir. Moğollar döneminde teşekkül etmiş bu unsurun lehçesi ise Kıpçak diline dahin yakın olmakla beraber Karaçay ve Balkar lehçelerinden farklıdır. Barthold, 2011, 194. Altın Ordu Devleti'nin (1223-1502) ünlü komutanı "Nogay"dan adını alan Nogay Hanlığı, bu devletin çöküşünden sonra, Volga'dan İrtiş'e ve Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar olan coğrafyayı içine almaktaydı. Merkezi Yayık nehri kenarındaki Saraycık şehriydi. Halkının esas unsurunu Kazan, Kırım, Astırhan ve Sibir Hanlıklarında olduğu gibi, Kıpçak zümresine mensup Türk boylan oluşturmaktaydı. 1552-1557 yıllarında Kazan ve Astırhan Hanlıklarının Rus egemenliğine girmesinden sonra Nogay Hanlığı birkaç kola ayrılmış, Kafkasya'nın kuzeyindekilere "Küçük Orda", Emba gölü civarındakilere "Altın Orda" denmiş, İsmail Han'ın idaresinde kalanlar ise "Büyük Nogay Ordası" adı altında birleşmiş ve IV. İvan'ın egemenliğini tanımışlardır (1555-1556). Günümüzde Nogaylar, Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin kuzeyinde Terek deltasında yaşamaktadırlar. Hikmet Yılmaz, *Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Şivelerinde Zarf-Fiiller, Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998, s. 56.

⁹⁴ 19. yüzyılda Türkistan'da vilayet ve şehirler *hâkim* ve *beyler* tarafından idare edilirken, köyler ve mahalleler ise *aksakallar* tarafından yönetiliyordu. Victor Dubovitskii, Haydarbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Khokand Khanate", *Ferghana Valley The Heart Of Central Asia*, Ed: S. Frederick Starr, Newyork 2011, s. 57. Örneğin 1830'larda Çin'in Mançu yönetimi, Hocaları nezaret altında tutmaları karşılığında Hokand Hanlığı'na Doğu Türkistan'daki altı şehirde yabancı tüccarlar tarafından getirilen mallardan alınan vergilerin toplanması hakkını tanıdı. Böylelikle Hokand Hanlığı tarafından Kaşgar'da görevlendirilen bir Aksakal aracılığıyla vergiler toplanmaya başlandı. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2015, s. 43-46.

Tâşkend hâkimi Mehmet Şerif İtâlik ile Şir Ali hân münâza'asında mâlları tâlânka düşüb Nogâylar ekseri kâytub Kazâk içine gelmişler.

Peder bezr kevârımız⁹⁵ dahi çıkıb evvelki 2 zevcesi biri vefât ve birini tefrik ile Aygüz eline gelüb bunda vâlide-i mükerreremimizi nikâhlanmış fakir bu çayda ya'ni 200 boyunda vücuda gelmiş imiz ba'dehu 200 divânına girib 30 yıla karib istikâmed kılıb andan Bâhita beldesine geldiler. 1296. Hicriye'de (M. 1878/1879) hâc-ı şerife gidüb İstanbul'da usul din ve dünyamızın satveti⁹⁶ feruğ millet ve bünyânımızın mütevvinini şevketli efendimiz sultân Abdülhamit Hân hazretlerinin ebher yüzünü görüb haklarına du'â kılmışdır. Hacdan kâytıdıktan sonra 7 yıl yine hayâtta kâlıb 1303.sene (M. 1885/1886) ramazânül mübârekde sen seniyyeleri yüzden tecâvüz idün şehr-i çocukda civâr-ı rahmete rihlet eylediler. Ta'ziesinde Bâhite hâkimi zamân-ı Leyk efendinin bu fakire söyledi fikra-i latifi şirin bir hikâye olduktan burâda irâd edildi. Dedi ki cenâb-ı hazreti Ekrem Sallallahu Aleyhi Vesellem mü'râceyi aruc ettik de hakk te'âlâdan temenni idüb ümmetime ne armağân ile varırım didik de Kerem'i geyik hüdâ merhamet kılıb demiştir ki bendeler müdeyyin gem ki menem birliğime imân ve senin peygamberliğine ikân ide ve bu i'tikâd üzerinde aç sakâlını âğârdub ahirete gide men anın fi'linden kat'a su'al kılmayub ve kılmışından mutlakâ mu'aheze eylemeyüb cennete idhâl⁹⁷ ederim demiş. Resul Hüdâ Yârab germenni ziyâde ile diyerek tekrâr ilticâ ettik de ol adam kendi mu'af olduğundan fazlâ avlâd ve akrabasından dost ve ihbâsından müstehak azâb olan 70 adama şefâ'at etsin beşâretiyle⁹⁸ dönmüştür hâcî bâbâ ise bu beşâretinin mübeşşiri olduktan sizlere elbette şefâ'at, meczum ve muhibi olan biz âsiler dahi ümid varız deyü tesliye eyledi.

Merhum vâlid mâhedmez⁹⁹ teşekkürân her vakit kemineye nazar idüb evâhir-i ömrümde ziyâret-i Haremeyn¹⁰⁰ ile mu'azzez ve sultân Abdullah meliğe cenâblarının yüzünü görmek ile müşerref oldum ve bu bahtiyarlığa sebep sen evvelden Hüdâ senâda bu ni'meti nasib ve bu devleti erzâni eyleye deyü beşâsetle

⁹⁵ Meyve veya üzüm küfesi. Bal arısı göeci, petek. Geceleri havada peyda olan bulut, sis. İsmail, 1990, 524.

⁹⁶ Birinin üzerine şiddetle sıçrama, ezici kuvvet, zorluluk. Devellioğlu, 2015, 1076.

⁹⁷ Dâhil etmek, içine almak, sokmak. İsmail, 1990, 426.

⁹⁸ Müjde, muştu, çirkin kıyafet; yeni çıkan garip şey. Devellioğlu, 2015, 103.

⁹⁹ Sözleşilen ve antlaşma yapılan yer, buluşma yeri. İsmail, 1990, 577.

¹⁰⁰ Mekke ve Medine şehirlerini birlikte ifade eden tabir “İki harem” anlamına gelen kelime, Osmanlı yazılı belgelerinde daha çok Haremeyn-i şerîfeyn şeklinde geçer. Haz, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Harameyn”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 153-157.

izhâr rezâlih gösterirdi. Şeyhül şeyuh kıtb'ül zamân Es'ad'ül ivân cenâb-ı İşân Hân Tevere Hân hazretlerinin hizmetine dâhil olub bu fenn sâle geldiğim ve bu ömür devletelere erdiğim ol azizimin duâsı bir kâtıyla diyor idi. Yukârıda yâzılmış sâlâr boynunda imâretleri Taşkend Rusya eline öttükten sonra şeref bâyı nâmında bir dostu sâtıb pulunu yebârdılar. O vakte kadar sâtılayub durduğu Rusya ile hânlar beyninde bir nev'i müsâlaha olub şâyed şehirler kâlâvvel islâm elinde kâlursa yine hicret etmek ümidiyle iken farz-ı mün'akıs Tâşkend Rusya'ya öttüğü ile sâtmaya ruhsat etmiştir. Merhumenin Kazâk içine geldiği Âbalây Hân¹⁰¹ vefatına kabir Ebul Feyz Hân¹⁰² eyâmına karin olmağla bu ta'ifenin ya'ni Kazâk halkının Rusya'da tâbi olmazdan evvelki hâllerini Türkistân ve Fergâna hânlarını vâli ve beylerinin kârlarını her vakit uzâk uzâk hikâyeye kılıb mihrîbân bulurlardı. Ol hikâyelerden bitib hâlen ney ve işittiğimizden hâtırda kâlânını mahal-i münâsibinde yâzıb bu tevârihçede yâzigâr tutâlım tâ ki okuyânlar ruhuna du'â kılınsınlar.¹⁰³

Tâşkend'te mütevattın oldukları avânda vâlisi beylerbeyi nâmında bir zât-ı âli safât idiği Ömer Hân asrından Ma'del hân eyâmının ahiri nice hâkim bulub durub kevb-i yerlerini feth kılıb nice mu'ânidlerini kendine ati' etmiştir. Kâyu mahalde bir düşmân kavi vekâyisi mekânda hânın bir mukâbir adu olursa hiçbir

¹⁰¹ Orta Yüz Kazak hanları Ebülmenbet (1730-1771) ve onun ölümünden sonra han olan Abılay Han (1771-1781), ki Uvalı Hanın oğludur. Sır Derya havzasında ve Mâyêrâünnehirde dolaşan uruk ların büyük bir kısmını Yedisu taraflarına getirip eski yerlerine yerleştirdiler ve kendileri de Çin tâbiyyetini kabul edip (1760 yılı) Çin imparatorundan Çince unvanlar aldılar. Abılay Han 1730' vak'âsından beri elli yıl kadar, bir müddet, Sır Derya havzasında ve şimalindeki Kazakların himayesi ve idare işlerinin düzeltilmesi yo lunda çalışmış ve halkı tarafından pek sevilmiş bir zattı. Çinlilerle de iyi münasebet tesis edip, tebaasına nisbî bir asayiş temin edebildiğinden, çok sayılırdı. Hayatına ait birçok hikâyeler ve destanlar vardır. Togan, 1981, 209-2010

¹⁰² Özbek hanı Ebul Feyz Han, kardeşi Ubeydullah Hanın, 1717 yılında ölümünden sonra tahta geçti. 1748 yılında öldürüldü. Tuğba Bozkır, *Name-i Hümayun defterlerine göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2009, ss. 47-17. Özbek hanlarının sonuncusu olan Ebülfayız Han (1720-1745) zayıf ve iradesiz bir şahsiyet olarak tanılıyorsa da, 1726-1736 yılları arasında Safevi şahları adına kendisini İran ve Türkistan'da imparator olarak nitelendiren Nadir Şah'ın istilâ teşebbüsüne karşı uyanık davrandı. Togan, 1981, 198-199.

¹⁰³ Çarlık Rusyası, 18-19 yüzyıllarda askeri olarak Kazak steplerini iskân etmeye başladığı vakitlerde Hive,

Hokand ve Buhara devletlerinin kendi aralarında süren çatışmaları ve aşiretlerinse yöneticilere karşı isyanları Türkistan'da huzur ikliminin sağlanmasını önlüyordu. Buhara Emiri Nasrullah (1826-1860) ve Hive Han'ı Muhammed Emin birbirlerine düşmandılar. Ayrıca Buhara Emiri, Hokand Hanlığı ile de iyi ilişkilere sahip değildi. 1840 yılında Nasrullah Hokand'a saldırarak Han Mahammed Ali'yi idam ettirdi. Ancak 1843'de Hokandlılar Taşkent'i Molla Bey komutanlığında geri aldılar. 1846 yılında Hokand Han'ı olan Hodayar Han (1846-1853), Buhara Emiri'nin kendisine olan bu düşmanlığını İstanbul'da bulunan Halife'ye şikâyet ediyordu. Hokand ve Buhara arasındaki bu düşmanlık 1865 yılına Rusların Taşkent'i ele geçirmesine kadar sürdü. Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, s. 60.

serkerde anâ zafer bulmâdık da böyle hizmetlere hân beylerbeyini buyurub ba'zen Allah onları dâra mârunça serkeşleri havâr zâr eylemişti. Bunun vaktinde çamur Kırgızıye ve Kıpçakaya ve ekseri Kazâkiye Tâşkend tevâbi'nden mahsub olarak bir tarafı atâ mescid öttükçe günlük yerlerden ve bu çapta kapâl vâlisi ülkâsında yürüyen illerden emvâl-i zenut alınırđı 50 kuş yüz kuş görülen koşulmağınca yürülmeyen korkunç yolları emin eyleyib eyâmında 3-5 âş girilen bi havf yürürlerdi ol vakitte Rusya ser adedi suyu eyleyün kal'ası simer pâlâd idi eritişten ötesi dâr-ı harb ve bu semt kelâ dâr-ı İslâm deyü bu ortâda kirvânın selâmetine kefil ve surâğını dânesine almış idi. Az sözlü alis fikirli üstünde köhne postu câyı bu yörenin üstü meclislerde evreni miset âmâ ikbâli bülend zir-i dest idi zâhirde mülâyim halim âmâ had-ı zâtında bir guyur ve methur gayri kadim idiğe her kime saht iderse söz ile hakâretlemeyüb imâ ile siyâsete sezâ vâr eylerdi gazabı batı ya'ni tiz açığlanmayub hâlet-i gazabında gözüne hamarat yâ safret peydâ olur yüzü ağârıb sakâlî silinürdü. Gölgüsü kim iken ibtidâ-i açığında tebessüm saffet olurdu. Adamlar açığlandığını andan bilürdü.

Lemharre

Gülme şâhının güldüğüne gösterir ol nâbini

Ya'ni temsildir bu söz kendin çıkarır şâbını

Hizmetinde bu gibi müdebber ve mezür zevâtlar vâr iken yine Ma'del hânın umur-u memlekette müsâ'ide olmayub hânın harekât hem kânesinden beylerbeyi de azarda hâtır olarak ahir eyâmalarında kârına müsâhale eyledi.

Yâlguz bu değil cemi' bey ve serkerdeleri hândan yüz çevirüb emirinin gelmeyi gibi âfâta ve zeylde yazılacak telefâta bâş sebep vâli ve beyler olmuştur. Hatta Rusya'nın Akmescit ve Almatâ'ya¹⁰⁴ kadar cür'eti bu fesâdın fezlekesi idi. Eğer hânlarının efkârı beylerbeyinin râ'i ve içtihadına muvâfak olaydı bu ana kadar ecnebiden bir ferd Fergâna memleketine el uzâtmazdı diyor idi. Ve hayrât cihetinden dahi kevb işler göçürüb hâlâ Tâşkend'de medrese-i beylerbeyi ve nice

¹⁰⁴ Almatı (eski adıyla Alma-Ata) Kazakistan Cumhuriyetinin eski başkentidir ve en büyük şehridir. Kazakistanın güney doğusunda yer alan Almatı Şehrinin tarihi MÖ 10-9 yüzyıllardan başlamaktadır. 1854 yılında Rus İmparatorluğu sınırında bir sınır kalesi olarak geliştirilmiştir. İlk olarak Vernyi diye adlandırılan kent daha sonra Alma-Ata adını almış ve son olarak ta Almatı adını almıştır. Zhomart Kerimsheyev, *Almatı Şehrinin Ulaşım Bilgilendirme Sistemlerinin Yolcular Üzerindeki Etkisinin Araştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2011, s. 35.

mevâzi'de dahi ta'mir mesâcid ve binâ kanâtır ve evkâflar kılıb abâd-ı bilâd ve bilcümle menâfi' ibâdi fikri eden hicriye-i nebeviyenin mekendin sonra men hicriyenin meninden sonra Tâşkend eyâletine böyle i'dal bey gelmediğine ve bundan uzâk hâkim olmağına cem' kesir şehâdet eder.

Elhasıl zamâne hânlarına fâ'ik medh ve sinâye la'ik bir zât-ı samimül kalb sâdıkl kulları deyü söylerdi. Misâfir perver hususen bizim Nogây tâi' fesine garibül diyâr devr-i İslâm ismine ve dâr-ı İslâm muhabbetine gelmişler deyü re'âya dâhiyânen ta'riz ve latife ile iltifât bigâye eylerdi. Beylerbeyinden Burun Tâşkend şehri her üç yıl beş yılda bir bozulub beyleri azl yâ katl olunur iken bunun eyâmında nâs bu belâdan biri ve emin oldular.

Beylerbeyinden gayri hâkimlerinin sebât hâkimlerinin ve karârı olmayub az müddette fenâ ve yurdunun tiz-tiz bozulub ahâlinin fitne ile mübtelâsına bâ'as neden idi deyü sorduğumda Tâşkend şehri kırk sân Bârâk Hân'ın¹⁰⁵ yurdu deyüb ma'ruf ve Fergâna tevâbi'nin en me'mur meşhur beldesisidir kadimde Türkistân şâhlarının pâ-y seriri olmağıla bu şehre kim hâkim olursa bir iki yıldan evvelki pâdişâhlarının kârı yâdına gelüb anlar bu çayda durub durân sürüb neçend memleketlerini zabtına almışlar tasarruf kılmışlar men dahi anların meskeninde bir karâr oldum.

Gâyet ki ikbâlim yüz verse bahtım terakki kılrsa deyüb nefsinin ağvâsına şeytânın ağrâsına aldânub pâdişâhlık davâsı dimâğına düşüb hâ'in olmağına başlıyor. Hân bunun bu kasdını ba'zı Nâkolây¹⁰⁶ ifâlinde anlayub huzuruna teklif ve davet ider “el hâ'in hâ'if” ol ise fikri fâsidedi hân bilmiş imiş meni elbette öldürür diyerek havfindan varmıyor bes bunâ te'dib için hânının hareketini işidüb fikrâyı dahi hâna âsi kılmak sâddında sa'y ider.

Der ki sizlerin fâ'idelerinin gözleyüb tarafınızdan hâna filân işte öyle ve filân tuğrada böyle deyüb cevâb kâytârmiş idim. Hân banâ ve cemi' fikrâyı açılanub

¹⁰⁵ Altın Orda Hanı. Cuci Han'ın oğullarından Togay Timur'un neslinden olup 1367-1379 yılları arasında hüküm süren meşhur Altın Orda Hanı Urus Han'ın torunudur. Babası Kayırçak Han'dır. Mustafa Kafalı, “Barak Han” *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 5. İstanbul, 1992, s. 64.

¹⁰⁶ Türkistan İşgali sonrası Rus dış politikasında en önemli isim, Nikolay İvanoviç İlminskydir. Kazan Din Akademisinde profesör olan İlminsky, Türklerin Kiril alfabesi kullanmasını, Arap harflerini bırakmalarını ve Türkçedeki Arapça, Farsça kelimelerin öz Türkçe olanlarla değiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nihayetinde ise İlminsky metodunun bütün Müslüman Türk ülkelerinde, özellikle Türkistanda tatbik edilmesine karar verilmiştir. Muhammet Emin Yazı, *Çarlık Döneminde Kırgızlar (1852-1917)*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007, s. 68.

kâıyb askeri azim ve cenud-u kesir ile gelür imiş Taşkend'ine vârsâm adamlarını kâmçı sâbına ölçüb kırkârım der imiş deyüb bir tavlâ mâlâ yatâkları koşub türlü türlü akvâl kâzbeyi şöhret-i câzime ile söyleyüb eğer hânının teklifini kabul ederseniz moynumeze alub i'lâm idalım ne der ise emriyle idâlım vâlâ men hâdımınız sizlerin yolunuzda cân ve bâşımı ortâya koymuşum anınla mukâbele kılâlım muhârebeye çıkâlım deyüb fikrâ sâde dil biçâreler bunâ inânub bizlere iki bâşdan bir ölüm imiş her ne ise meydânda merdânılık kılmak gerek diyerek himmet kemerini bellerine bâğlayub temâm içtihat ile örüşür olduk da hâ'in beynin seri fâş ve hâli aşıkâr olub fikrâlar katılır hâkim bâykuş tutulub merdud olur yâ maktul olur. Bunun için Burneyiler Tâşkend şehri mürurgâh selâtini karârgâh şeyâtin demişlerdir.

Beylerbeyi¹⁰⁷ ise dâna¹⁰⁸ ve akl ve ferâsette yegâne olmağla bu sevdâya sebil virneyüb beyliğinde müstakim ve mesleğinde müseddim olmuştur.

Hânlığı neylesün hâkim iken hükümeti hândan nüfuzlu idi 30 yıla karib bey leyk kılıb Ma'del Hân fitnesinde emir idi kendiyle bile alub gidüb âkıbet Buhârâ'da vefât etti diyor idi. "Rahmetullahı Aleyh Rahmet ve Es'at" ba'zıları bunu emir havfındığa aldırıp öldürdü derler ise de bu haber i'tibâra sâlih ve i'timâda kâbil olmadığından validemiz merhumunun takrir edildi ya'ni emir ile Buhârâ'ya vârib anda ecelinden vefât idüb izzetle defn olunduğu haber indinde râcih bilindi.

LEMÜELLİFE

Adâlet leyk fakat hâna değıl hâs   Gerek hâkim gerek bey ki
gerek râsed

Adâlet leyk bilen kâr itse her kim   Öger dâyıım o zâtı medhiyle
nâs

Gerek yüz yıl gerekse bin yıl ötsün   Du'â eyler hakkında nâs bi
ihlâs

Beylerbeyinin asıl ismini atâm rahmetlikten sormağâ yâdıma gelmeyüb sonra kevb-i adamlardan sorâdım isimde her biri bir güne isimle zikr kıldıktan hakikatini

¹⁰⁷ Türk-İslâm devletlerinde değışik isimler altında zikredilmiştir. Ancak daha sade bir ifade ile taşra teşkilâtında en büyük idarî birim olan eyaletin askerî ve idarî âmiri. O sebeple Beylerbeyi'ne Vali'de denilmekte idi. Daha geniş bilgi için bkz., Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 69-74.

¹⁰⁸ Bilgili, bilen, malûmatlı, âlim. İsmail, 1990, 180.

bilemedim. Hiçbirinin kavline karâr kılâmadım. Ve bu eyâmda Tâşkend şehri ulemâyı ve fazlâ ile memlu' ve meşhun olduğuyla berâber ağniyâden ehl-i hayrât dahi az değil idi. Cümleden biri fevlâd bâý nâmında bir zât-ı zevâl hüsnât idiğine desmâyesi kim günde gönlünden geçer etmiş ki hüdâ mınâ men talâ müyesser kılsa fâ'idesini hüdâ yoluna tasdik eder idim. Niyetine göre hüdâ bunâ men talâ itâ kılmış bu da va'desine vefâ ile sevdâsının her seferde rabhini mesâcid ve medârese ve menâfi' nâsa sarf ider imiş ba'del vefât asâbe sâlmışlar 60 binden ziyâde altun hayrâna harç ...re'is mâl henüz bâki kâlub beynel verese kısımete düşmüş bu zatının âdeti bir niyet hissine kasetse evvel anın hâricini tahmin idüb ticârete çıkârmış mâllarını da deveye koyduk da kulağına aheste söylüyor imiş ki ey mübârek mahluk senin üstünde filân kadar mâl yükledim bu mâldan olân abhi filân mahalde filân nesneye sarf kılmağa niyet eyledim. Niyet eyledim vâkı'en me'yâr ile kulağına söylemiş deve yükünden hâsıl olân kâ'ide zikr kılmış örneğe yeter imiş ya'ni kifâye ider imiş. “Lekel emri mânevi” her kim niyetinden tâpâr demek bundandır bunun için adını işten adam vefatına efsus etmiştir diyorlar.

Lemharre

Bu âlemden oynâr heme utân bir iş kılıb ötsün

İştikân fevtini anın kavlini bir duhân etsün

Ve yâ ki şöyle bir iş kıl işitkân afrin etsün

Anın zımnında Nik ismin şarkdan garba dek yetsün

Ehl-i hayrâtının evlâdı havâr olmaz misâline binâ oğulları dahi devletimend garba dek yetsün olun 1280 hicriyelerde (M.1863/1864) mezbur bâyinim oğlundan biri yâr Monki'ye yürüyüb vârdık da yol da Aygüz kal'asına gelüb atâsının dostluk münâsebetiyle atâmızı sorâb hânemize düşmüş esnâyı kelâmında atâmız demiş ki meyfurla pederiniz ihsân ile makbul âme meşhur enâm olmuş iken sözleri nice adamlardan sordum ekseri adınız neydi bilmiyor dedik de mâl atâmızın vaktinden on hisse artuk ama himmetimiz yüz derece az olduktan kemnâm ve bi hayl leyk bed nâm olmuştur cevâbını verdi deyü söylediler.

Sâhibül tercüme Ma'del hân Hokand'ın Semerkand tarafında Peşgar nâm kal'a hususunda Buhârâ emiri Nasrullah¹⁰⁹ Bahâdır hân ile beyinlerine birudet

¹⁰⁹ 1826 yılında Emir Haydar'ın ölümünden sonraki birkaç ay içinde onun oğulları Hüseyin ve Ömer peşpeşe emirlik makamına getirildiler. Bunlardan birincisi zehirlendi; ikincisi ise öldürüldü. Aynı

düşüb emir bunâ küşmâl bir men kasdıyla Ma'del hân atâsının menkühasına aldı. Hüdâya âsi oldu. Belki istihlâl-i harâma irtikâb ile kâfir oldu diyerek ahâliyi irâ kılıb gelüb Hokand'ını alub atâsını aldıktan beter mürettekeb kebâ'ir olan kârları icrâ etti. Ulemaları ihânet ve kitâpları izâ'at ve nice nice bed'âtları ba'z ihdâs ederek sagir ve nâr-ı seyd hânzâdeleri öldürdü, emir Hokand'a girdik de Ma'del hân kaçub Merganane gelüb andan üs taraf dâğa gitmekçi bulub çıkıb bir gece tân atkuncu yürümüşler ertesi görseler çıkmış yerinden bir iki fersah artuk gitmâmiş hân bundan teşâim idüb meni kân nârtub yebârmamış ola vâlâ bu ada ve bu yürüş ile Kâşgar'a girmek mümkün idi imdi meni emirinin altına alub ve erenler her ne kılsa kılsın deyün kazâya razı olub amâ ba'zılar arkâsından adam yitib tuttu deyüb ve ba'zılar yânında bulunân yoldaşları ibtidâ üzerlerini avf ve ba'dehu hânın cerimesini emire mavf ettirmeğe vesile için bi maslahat hân bağlayarak âli gül hâl emirinin huzuruna alıb gelmişler emir bilâ tevkif katle emir kıldık da vüzerasından Abdüssamet nâ'ib emire demiş ki cenâb-ı hümâyunlarına melâl gelmezse bir söz diyâyım emir icâzet virüb nedür o dedik de hâlâ bu müzâfâat eline girdi bu ise asıl mülkünüzü mu'âdil uluğ memlekettir zabtına hayli hazine ve kevb endişe ve asker gerek sâni bir cihetten Rusya bu câniplere kavlı sormak kasdında imiş. Ma'kulu budur ki hâna tevbe virüb ânta ekid v'ad-i şedid ile kendinize tâbi' idüb memleketi özüne viresiz. Rusya'ya bir kâlkan ve siper gibi durer binâgâh Rusya ile kâr men ask olursa hân sizin mu'ayyen ve rehberiniz olur didik de emirinin zımmına bu kelâm be'id düşüb ya'ni Rusya nerde ne tarika burâya gelür ne kuvvet ile istilâ ider şimdi.

Bu yurt benim çengâlimden nereye gider banâ nirden şikest ider hân hayâl ile nâ'ibin sözü nâ makbul görölüb maslahat gösterdiği cezasına keş ile ağzına urdurmuş. Bu Abdüssamed¹¹⁰ nâ'ib aslı Tebriz'den olun Avrupâ memleketlerini

---

yıl içinde hanlığa Emir Haydar'ın üçüncü oğlu olan Nasrullah geçti (1826-1860). Nasrullah iktidarının ilk yıllarında tahtta tam anlamıyla hâkimiyet sağlamak için oldukça sert davrandı. Ayrıca Buhara Emirliği'nden ayrılan bölgeleri kendisine bağlamak için de mücadele etti. Nasrullah, hanlığı Hive ve Hokand aleyhine genişletmek için uğraştı. O, Merv'i zaptetmek için Hive hanına karşı savaş açmış ve nihayet 1845 yılında Merv'i işgal etmiştir. Nasrullah'ın hâkimiyeti döneminde Buhara, Çarlık Rusyası ile İngiltere arasındaki rekabetin mücadele alanı haline de dönüşmüştü. İngiltere 1830'larda Hindistan'dan kuzeye özel casus göndermeye başladı. 1831-1833 yıllarında Lahor'daki İngiliz casusu Alexander Burns seyyah olarak Buhara'da bulunmaktaydı. O bu seyahat ile ilgili önemli bir eser meydana getirdi. Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilmesi*, (ÇEV.: Mehmet Morali), İstanbul 2000, s. 99. O sıralarda kendisini Rus tehlikesine karşı uyarmak isteyen iki İngiliz subayını öldürten Nasrullah İngilizlerin tepkisini çektiği gibi Hokand'a yaptığı ani bir baskınla burada önemli derecede bir felakete yol açtı ve bunun neticesinde ise Özbeklerin bir kısmı Afganistan taraflarına kaçtı. Gömeç, 2006, 181.

¹¹⁰ Hakkında detaylı bilgi yoktur. Ancak Buhara'nın Emiri Emir Nasrullah, ordusunu İngilizlerin Hindistan'daki hapishanesinden kaçan İranlı (Tebrizli) Abdussamed'in desteği ile İngiliz usulünde

seyâhatten sonra emirin hizmetine dâhil olmuş kevb işler görüb kevb haberler bilmiş tecrübeli zât imiş sonra Buhârâ'dan Kâbil'e gidün İngiliz istihlâsından Kâbil hânlığının istiklâline bâ'as olmuş imiş ba'zılar Kâbil'e gittiğine inkâr idüb emirin elinde maktul olduğunu söylediler. İki kavlin tevfiği ibtida bu zât Kâbil vâk'asında olur da ba'dehu seyâhat idüb sonra emirin hizmetine gelerek katl edilmiş olur. Haberlerin siyâkına nazaran sahih de budur, zirâ Kâbil kazyesi Fergâna faciasından akdem olduğu ma'lum amâ emirin elinde katl olmağı emr-i be'id değildir, çünkü iş bilmez gabileri işe koymak bi temiz dinileri terbiye kılmak islâma fâ'ide ider zevâtları millete hizmet ider zevâtları katl kılmak bu taraf ümeralarının akvâyı levâzımâtlarındandır.

Ba'dehu emir siyâseta Ma'del hânını ve oğlu Mehmet Emin'i ve hânın anâsını ve cemi' devlet havâhlarını zulmen öldürdü.

Hokand'da bir nice gün oturdu pâyi tahy zabt olunduğu ile bâşka bilâdın vâli ve serkerdeleri emire ser ferd etmekten gayri mecâli kalmâyub müzâfât-ı Fergâna bâsar hem tevâbi' Buhârâ'dan ma'dud olarak Hokand'a İbrâhim hayâlini hâkim nasib kılıb bu vilâyetin küllisini anâ tevfiz idüb kendi Buhârâ'ya kâyıtı.

Burun beste Ahmet derler idi. Sonra el pesevi oldu ve Ahmet bâyı söylüyor hazreti emirin işbu sefer Hokand'dan kâytoşunda bizler Gacetvân'dan çıkıb kervân ile gelmişiz idi. Yolda yolukduk emir bir savlet-i kebir ve heybet azim ile gelür ki aldanda bir çâkırım mikdârı yerdân nice yüzdür yâ'ni men mi ulemâ ve kara sure-i fethi kırâ'at, sağ ve solunda nice yüzümü men mi hafâz ve kârı dahi ol kadar yerden sure-i ve Yasin tilâvet ve arkâsında dahi nice men Mollâ Mu'iddin olub cümlesi nefsinin hazreti Emir tarafa üfürür ve Emir işbu çâr etrâfını ihâta eden demçilerinin ortâsında tenhâ gelir cilâvende iki adam piyâde yürümüş bir şahıs Irâk'tan şemsiye tutmuş sâyesini emire düşürür ve cemi' kuşun ve çâdır ve kuş top tüfenk asker zerre puş bir meyil mikdârı bunların arkâsından gelir. Adamlarından sorduk hazreti Emir Cihângir bu sefer de böyle saltanat eylemiş seyredir bâ bu def'a böyle mi gider. Cevâbda dediler ki Fergâna muzâfaatı gibi büyük memleketi teshir eden pâdişâha isâbet aynen def'i ya'ni göz değmesin onçün bu sefer de mollâlar dem sâlmak resmi câri oldu acebdir ki emirin nezdinden Hokand'ı almak böyle bir kâr-ı kebir ve emri sakil iken Rusya bir uş asker ile cümlesini zapt etti göz de değmiyor söz de

---

düzenlemiştir. Bu kişi İngilizlerin arasında kalmış ve İngiliz askeri düzenlemelerini bizatihi görmüştür. Türkmen, 2019, 199.

değmiyor dedi ahâli kelâma eğer ki bu kadar bilâdı bir def'asında tasarrufa geçirmek az iş değil lakin aynısı millet olmayub Müslümânların bu kadar beyhude tevekkilen kânlarını ve telef olân mâllarını fikre almayub gururâne yorulduktan savletini nâ sevâb görüb ta'riz nâme söyledi.

İbtidâ da hânın anâsını öldürmek emirin hayâlinde yok idi. Nebiresi¹¹¹ Mehmet Emin ki ad bölüğe erişmemiş merâhık hâlinde iken anı öldürmek için bulub alub çıktıkları hinde mezbur oğul caddesine hitâben bir nice kelimât-ı vedâ' söyledik de anın şirin sözü ve gürkâm yüzünün firâkına sabr ve tahammülü kâlmayub mezbaha bile vârib anı öldürdüğü görüb emirin huzuruna gelib oğlunun eleminden emir hânın gözüne bir şey örtün de gözlemeyün ey filânı zâlim atâsı âsi oldu dedik her neyse kıldık bu bi günâh-ı nârsid neyime kıldı ki soydun deyüb ağzına geldiği ilfâz ile emiri hakâret ettik de ol mazlumeyi ma'iyetinde olân bir tâkım nâhık hâtunlar ile bile boğâzladılar, görenler derler ki biçâre anâsına oğlunun elemi öyle mestulü olmuş ki tâ boğâzına bıçak tıkınca ne ölümden garb ve felçten eser buldu hemân bir kelime ile oğlunu öğerdi ve kelime ile emiri söğerdi ve if'â mazlum Mehmet Emin anâsı değil ianebiye mahbub bir nev-i nihâl cemil ve gânezâde-i fehil idi ki anın hüsnünden kat'i nazar-ı şol aynı şol sen ile fesâhadde belîğ ve bedi' ve her halde ve if'âlde bâbâsı Ömer Hân'a şebih olub ehl-i Fergâna andan cennet mekânın fev'i ya'ni isi gelir deyüb devlet yüz virüb nevbet bunâ geldik de merhum Ömer Hân'ın adâletini ol oğuldan ümid ederlerdi uluğlarda cinâyât olsa her biri cerimesine göre cezâsını buldular bu gulâmın günâhı ne idi ki katle müstehak oldu deyüb ahâli-i Fergâna Emirinin aleyhine ba'zı v'ad olân bâş münşâ'ı buldu diyorlar.

Ma'del hân bin iki yüz otuz yedi senesi (M.1821/1822) tahta geçüb yirmi bir yıl pâdişâhlık kılıb 1258 (M.1842/1843) senesi maktul olmuştur. Kimine mütercim Ma'del hân atâsının menkuhasını aldı deyüb efvâh¹¹² nâ-ı nâsda aytula gelmiş sözünü kevb-i adamlardan sordum bahârlar kılmış kat'iyelerini setr ve kabi'halarını tevcih idüb melik Hokand atâsının irâşını bâsub fezâate gitti ve bundan mâ'adâ dahi ahkâm-ı şer'iyeti hicr ve hetek etti bu niçin Bahâdır Hân emri bil mazruf tehi an el münker kılmağa muhak ve Hokandiler zicr ve cezaya müstehak idi diyüb emirin fi'ilini tezkih ve garzına siyânet idüle.

¹¹¹ Torun. Devellioğlu, 2015, 954.

¹¹² Ağızlar; menfezler, ağıza benzeyen her tülü delikler. Devellioğlu, 2015, 235.

Fergâniler diyorlar ki bahâriilerin bu iddi'aları mahz-ı iftirâ ve bühtândır câriye-i mezbure Ömer Hân'a medhule olmak şöyle dursun ma'kudesi dahi olmâmış meğer anın hüsnü cemâli zibâ ve kemâli Ömer Hân'ın mesmu' olduk da kulaktan âşık ve ırâktan meftun olub alır men lafzı ağzından çıkmış ikân arâda kevb-i gün ötmeyüb hân âhirete rihlet kıldığı ile bi akd kâlmış alır men dediğini adamlar aldı şöhet kılmış emir ise maksadı icrâyı şer' olmayub fakat müşârünileyhâyı almak için hırs ve tam'a Hokand'a düşerek müslümânların gönlünü Ma'del hândan döndürüp üzerine yâğdırmağa bu kezbi-i mahzı alt edilip iştihâr ve bu vesileyi mutâlibine bahâne ittihâz etmiştir. Çünkü mahbube-i mezbureye emir dahi mesmu'â âşık olub Hokand ele girmedikçe Ma'del hân olmadıkça ol nâzenine ulâşmak imkânı yok idi. Ma'del hân ise kemâl-i müteşer' ve mütedin olduğundan atâsının alurmen diyân sözünü ri'âyet tezvic doğrusunda ulemâlarda fetvâ sorâb ba'zılar câ'iz ve ba'zılar evvelliği avâze ile eğer ki sâhib-i firâş değilse de mahl-i ithâmıdır.

İctinâb lâzım deyüb almağı nâcâyiz gördüler. Amâ hân bunun hüsnüne menküs olarak câyiz cânibini tutân ulemâlara iltifâtı arttırarak ve keremi ziyâde olduktan insân abdül ihsândır. İbtidâ bir hâcendi mollâ cevazına fetvâ yâzıb ulemâyı şehr-i Mollâya hasden mühür bâsmayub ifâdıllar arâsına kıl ve kâl düştük de hân birer bahâne ile kâdı müftüleri azl kılıb mühürlerini alıp bir nice günden kin kâytub vermiş yâzılmış rivâyete bu hinde mühür bâsılmış ola.

Deriz ki hikâyenizin akıbu evvelinin nakısıdır çünkü atâsının zevcesi olmasa ortâda akd dahi olmasa ecnebiyeyi tezvicde fetva sormak ve fetvayı tezvicde ilim ve müftülerinin mührünü derkâr kılmaktan hâcet idi. Bir belâsı vâ ki böyle tereddüt olmuş binâyı ali hezâ emir hazretleri ikâmet mâ vecibe ikdâm kılmış. Bu bahse cevaben derler ki Ma'del hân ismi mesmisine mutâbık mensuf ve müteşer' zât idi. İhyânen siyâset için zulme şebih bir fi'l kabih¹¹³ sâdır olmasa cemi' kârı kitaba muvâffak idi. Evvelde atâsının nâhiz kolunu hürmete ya'ni alırmen dediği sözünde şer'a muhâlif bir iş olmasın diye fetvâ surâb bu sorâk işbu sizin dediniz iştibâha sebep olarak sonra söz uzâyub ekseri adamlar hakikatine müta'laa olmayub muhâlefet ettiler. Ve bir dahi şehir adamı değil misâfir bir hâcendi mülâyâ tabi yet

¹¹³ Çirkin, fena, kötü, yakışsız, ayıp. İsmail, 1990, 489.

fetvaya mühür bâsmaktan ârlanub ulemâyı Hokand bil ittifâk böyle kâdı müftü bulmaktan azlimiz evveli diyerek inâda gittiler.

Mucibin bu tezkiyesi de irâddan hâli değil elbette bir sui azim olmak gerek buna mü'eyyiddir. Ma'del Hânın validesine oğlunuzu tutup getirdi oturdu dedik de cezâsını bulmuştur demiş zire mezkureyi tezvic¹¹⁴ hususunda anâsı kevb-i nasihatler kılıb ma'nîa çâlışmış iken Ma'del Hân anâsının sözünü ısgâ etmemiş diyorlar. Vâlidemiz merhumdan menkuldür. Tevbânda yazılacak tâlândan çıkıb Kazâk içine kâytuşumuzda fevt olmuş hânların kâyısı idiği ismi hatırımdan çıktı.

Birisinin hâtunu Kırgız kızı iken bizim kervân ile bile türküne geldi mezbureden hânların sarâyında olân hâllerinde sorâşub fitneye bâ'as olân eyim ki her kim görse görgüne meftun olur imiş anın suret-i siretini beyân buyurursunuz deyü istifsâr ettiğimizde cevâp virib anı sizleri neyime deyib tevsif kolâyı gören erler dursun hâtun özlerimiz gördün de gözümüzü almağa kâşındın. Durub gayri câya varmağa kudretimiz kâlmayub ihtiyârımız elden giderdi deyüb bir medh-i muhtasır ve mübâlağa mevzah ile edâyı merâm eyledi dedi. İsmi hân pâdişâh eyim imiş her kânca ismi mergub ise de vucüdu şum kadem bâsdığı yeri ne dem olup ibtidâ Ömer hân hutbe kıldığı yahut fakat ağzına aldığı ile vefât idüb Ma'del hân böyle belâ bile bâşına yitip emir alub vardık da dahi memleketinden fütur gidip kevb tolkun ve temvicler buldu deyü söylerdi. Anların akrabâsından Mahmut Bey nâmında bir serkerdenin kızı idi diyorlar.

Merhum Ma'del Hân'ın ba'zı nâkolây hareket ve hilâf meşru' işlerinden ahâli azarda havâtır olub emirin gelmeğini tâleb ve serkerdeler serren hat virüb emiri câlib def mezâlim ve hilâf şer'i sâlib olmasını ümit ve temenni kılsalarda da kâr med'âça olmayub akse vefâlnik zannettikleri nüsha dönerek memleketi aldıktan sonra emirin akvâm Fergâna'ya kıldığı te'disi ve ihdâs ettiği kabâyih ve temsahri Ma'del Hân'ın işlerinden çindân murâtıba ziyâde olub ve bunâ nazaran Ma'del Hân'dan südur eden şinâ'at bu şakâvâtın mendin birine belki hiç şey yerine konulmayub ehli Fergâna ötmüş ey ve eyâmlarına efsus eylediler. Aherül emir serdine ve Kâfçâkiye ve Kırgızıye içten ve dıştan cümlesi bil icmâ' Şir Ali Hân ibn Hâcı Beyini hân kılmak sadâsını çıkârıb emirin ihâneti bedline ulemâyı Hokand fetvalar yazıp bir mângati öldürâne yetmiş kâfir harbeyi öldürânın sevâbı hatlar

¹¹⁴ Kocaya verme, evlendirme. Devellioğlu, 2015, 1290.

deyüb ahâlinin gönlünde emirin kılmış eleme henüz mezkûr ikân bu fetvâ anâ ilâve olarak mengatiyeye ben hiç adâvet bâğlâdılar ki Şir Ali hân şehre girmezden evvel Buhârieleri kırıp öldürüp ahz-ı sâr eylediler. İbrâhin hayâl az adam ile azâr kâçub kurtulmuştur. Hokand'ta hükümeti üç ayda yetmâdı sonra emir nice def'a cenud kesir ve cem afir ile gelüb münhezim olub mülzem olub kayıtmaktan gayri hüner etmedi. İşinin encâmı bunâ müneccer olacak emir hayli ve tezvir yoluna teşebbüs idüb Hokand'a kılmış işlerine pişmân suretini göstererek, yârıb men Fergâna müzâfâtını teshirinde asâkirim onlara böyle cebr ve cefâlar kılmış men andan bi haber imişim yevmi cezâda bundan su'al olunursam huzurunda ne cevâp vereceğim deyü geceler durup ah kılıp gözlerini yaş kılıp bu aheni adamlara izhar eyler çünkü Hokandiler eğer hazreti emire tekrâr itâ'at ederseler evvelki zulm mükâfâtına adl ve ihsân edeceğine ve Hokandileri memnun olana kadar onların rızâlığını gözeteceğine men ba'd emirin Hokand'a gelmekten muttasıl aslisi bu olup bekâsı hakiki tevbesi Nasuhi¹¹⁵ olduğunu iştihâr ile ahaliye bu telbesi istimâ' idüb veresede gör asâsını bir cevâz mislini muhkem tutup Hokandiler emirin aleyhine kıyâm ve müsâra'attan ayrılmadılar bu karibine kâldırılmadılar ya'ni aldânmadılar.

Emir Nasrullahi adamlar Bahâdır hân deyün tahlis ederler kavga tuşkân esirine imân virmeyüb öldürmek ki efrât Bahâdır amâ nefsinde ya'ni nefsül emirde korkâk vehimelik adam idi. Az neşenden kevb-i havfa düşerdi deyüb bunun için Fergâniler bunâ bâtar kasâb ad vermişlerdir.

Ma'del hân eğer ki arâzil-i nâs ile ülfet olup sefihe şebih fii'l şeni'leri icâd etti ise de atâsı Ömer hânın sırâ'ate ve zımna gösterdiği yol ve tayyâr kılıb gittiği tarik ile işler besârçesi tertibe gelüb bunun eyâmı mâmur ve âbâdân havâs ve avâm gamdan amân biz zamân ferâgat tü'mân olub akabinde zuhuruna gelen gavâ'il ya'ni fitne ve felâket kaht-ı felâket her neyse buldu esirinin şum kademliğinden buldu deyüb ehl-i Fergâna henüz ağzına geldiğini öterler. Her nasıl ise vâlid-i veled bu iki hânın hengâmın pârlâk geçüb güyâ alilik kabil mevtinde müşâhede kılınân asâr sıhhati emsâlinde bir hâl olmuştur men ba'd-ı luh ezelde mikdar esbâb meğer birer birer zuhura gelmeye bâşlayub Ma'del hânın fevti Fergâna'yı fitrata koymuştur. Böyle ki gelecekte yazılacak ahvâl-i fâci'a kelimesi bu vâkı'anın vecibesidir.

---

¹¹⁵ Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Mehmed Nasûhî Üsküdârî'ye (ö. 1130/1718) nisbet edilen bir kolu. Bkz.: *İslam Ansiklopedisi*, TDV, bk. Mehmed Nasûhî Halvetî-Şâbânî tarikatının Nasûhiyye kolunun kurucusu.

Emire mutâba'at eden 3 ay zarfında ahâli Fergâna Kırgız'da yüren Şir Ali Hân ile muhâberede idiler ki anfen işâra kılınmıştı beyâna nevbet imdi geldi.

2. 7. Cûlus Şir Ali Hân İbn Hâcı Bey İbni Abdurrahman Hân İbn Abdulkerim Hân İbn Şahrüh Hân

Şir Ali Hân¹¹⁶ atâsı Hâcı Bey Kırgız'a vardık da tûyüb yâna Âlim hân katl kıldığı nafil kâlmadığı ezâ Kırgız kızı olmağla dağâlar bunu oğurab alıb kâhiye hanlarının havkından ...ahde bildirmeyüb Tâlâs dediğı yerde durmuş. Kırgızlar da kavâi'd-i garib olub yürümüş ikân fitne-i mâsık bu zâtın bâ'as eyâli olarak bühtanı yüz virüb verâset-i mülk ced ve ame ve bahâne-i hak havn ve dembâş gütârıb gelüb İbrâhim hayâlin firâri ile mağdiyetten hâli kâlmış şehir Hokand'a girip 1258. Hicriyede (M. 1842/1843) bir mâni' ve bi nezâhim hânlık mesendine karârlanmıştır.

İşbu Hânın Vâkı'a Kübrâsında Tâşkent'te Tâlân Vâlidemiz merhum bu tâlânın içinde yüzmüş ve bu âlâmın açısını içmiş adamdır. Sergüzeştini gâh gâh hikâyeye kılıb ah vâh ile söylerdi. Şöyle ki emir Nasrullah Hokand'ı alıb Ma'del hânını öldürüp mâ'şukasına kavuşup hâtır cem' olarak Hokand'dan sâvuşub Buhârâyâ kâydı bu vilâyetin küllisini kendine râm ve Buhârâ tevâbi'yle benâm idüb her beldeye bir vâli ve her şehre bir hâkim koydu. Tâşkent'ten beylerbeyini alub örnene Mehmet Şerif Atalığı vâli Tâşkend kıldı. Şir Ali Hân Hokand'da hânlık tahtına oturduğı ile mezbur atâlığa bu mazmunda elçi yabârdı ki Tâşkend şehri an asıl ecdadımızın eski mülkü ve müzâfatımızın büyük beldesidir. Eyâm ise hâlden hâle dönüp yine câyına karâr tâbidi imdi senden ümidim budur ki banâ mutâbaat edesin ziyâde derecelere eresin demiş atâlık elçiye cevâp sahn virüb, men Şir Ali'yi bilmiyorum meni emir Buhârâ nasip kıldı kârım da müşâreket kabul edemem emire iden şartımı bozup gayri yola gidemem hâlen hazreti emirin emrine muntazırım. İzin olursa leşker Türkistân ile Hokand'a giderim Şir Ali'nin bâşını dünyâyı dâr ederim gibi kati sözler ile kâytârmışsâlâr öz havlimizde Molla Avbây Aksakâl yine 3-4 Nogâylar idik. Elçinin geldiğı ve gittiğinden söz açılıp Mollâ Avbây dediğine bu memleketin ne emiri ve ne me'muru yurt zabt kilmâyı bilmez. Kazâk kırâğı gibi

¹¹⁶ Madali Handan sonra tahta geçen Şerali (Şirali) Han (1842-1845) çocukluğunu Çatkal ve Talas gibi Kırgızların topraklarında geçirmişti. Onun anası ve iki eşi de Kırgızdı. Bütün güneyli Kırgızlar yeni hanı desteklediler ve Nuzup da Şirali'nin Atalık'ı yapıldı. Şir Ali Han, Buhara emirinin atadığı Taşkent hâkimi Muhammed Şerif Atalık'ı yenerek Taşkend'i yeniden Hokanda bağladı. Sel, 2011, 26.

bir kuvvet hücumiyeye ile gelip vurub berüb târâc ve tâlân kılıb bir bey tedbir ahmâkını bunda hâkim koymuş bulub bununla iş temâm buldu bilüb kendi Buhârâ'ya gittikten bu yâk bu kadar günler öttü yurtun bâr adamım bâr deyüb bu taraf henüz haberleşen yok. Bu gabi atâlık emirden i'ânet gelir mi gelmez mi hâmi olur mu olmaz mı mülâhaza kılmaz böyle açığ cevab ile elçiyi cunâtmış imdi bilâ tevkif asker nâ ma'dud ile Şir Ali Hân gelir emirin kılmış işleri Hokandilerin hatırından çıkmış değildir.

Cânını bezl idüb bâşını ortâya tâşlâb vuruşurlar. Tâşkendilerin meyli dahi o tarafadır, bu biçâre kime i'timâd kılıb böyle cüretlik etmiş dedik de men dahi anâ muvâffak idüb bir iki söz söyledim ve oturânlar da râst öyledir dediler. Yânımızda ya'ni meclisimizde Nogâylar'dan gayri ecnebi bir fert yok idi. Bu şüküh fi'l hâl atâlığın sem'ine yetişmiş ertesi gün irtelâ berlen yâsâvullar gelün mollâ avbâyını alıp gidip hapse koydu cerimesini beyân kıldığına bayâğı söz imiş ağzına kurşun koyârdılar. Derin zamân Nogây ve serdiyeden aşinâ ve kadardan adamlar cem' olup vârib atâlığa at târtık kılıb azâr azâr kılıp aldık. Karâda kevb-i gün ötmeyüb Hokand kuşunu gelir şöhreti şâyi' oldu atâlık yârlık kılıp Kazâk kabilesinin şecâ'atte ma'ruf sâncaklı fırkasını ili ve avlı ile şehrinin etrafına kondurup uluğlarına ser pâyı berub yiğitlerine et ve esleha bir pâ kılıp ve cem' şehir halkını kıl kuruk kılıp çıkârdı. Kılkuyrük demek ata binmeye kudreti ve ati vâir adamdan hiç ahd-ı evde kâlmâsun demektir. İbtidâyı Âlim hânın va'z eden kânunu olup sonra Ömer Hân 3 erden biri asker olmak nizam çıkarmış 3'ün biri hânın demek bundan kâlmış bu iki kânundan mukaddem her kim öz ihtiyârî ile askere yâzılıb hazineden maâ'ş yerdî ziyâde lâzım ise filân şehirden men ve filân kasabadan yüz adam gelsün derdi bu yârlık ile ba'zıları gürhân ve ba'zıları yâllânub ve ba'zıları ganimet kasdına aldânub giderek asker bu tertipte güç ile cem' olunurdu. Bâz atâlık ahvâline gelelim.

Atâlığın emriyle bâzâr bakkâl kasâb nân vâiy ve kisâb küllisi asker ile besiyile çıktılar. Bizler de yârlık mucibi atlarımıza binip kılıçlarımızı temâyül kılıp tabâncalarımızı bilmez ki kiskân bulub çıktık. Ol gece iki asker mukâbil konub çerçik tavının iki yâğında yâttılar. Ertesi vakit eşrâkte 3-4 adam çâyıcı dükkânına gelüb birer piyâle çây içer içmez top atılmaya bâşladı. Çâyını tâşlâb atika men kânımız hemâne garp tarafından bir serkerde ismini aytmış idi. Unuttum evvel bâşlâb kaçtığı ile heme kuşun da kaçmak alâmeti görüldü gece içinde bu tarafın kumândanları Hokandiler ile telleşüb belki burundan birleşip ittifâk bulânlar ikân

çâdır kuş top zenburun bâzâr bakkâl aş nân eşyâ pârçası kâlub atâlık hemenin altına düşerek kândasın Tâşkend deyüb cevânâdiler Hokand kuşunu der akıb deryadan ötüb dârbâza binlâmin ki koymayub şehre girdiler, bu kâçta cemi' Nogâylar bir yere cem' olduk maslahat bunâ kararlañdığı bizler sâlâr yolunu tutmasak kaçânlar özü tutup tunâb evvelce kılırlar deyüb doğru sâlâra yüz koyduk.

Yolda gürâr isân etrafa konmuş İlenk hâtun bâlâları çâlkâmpelleri at ayâğı üstünde kâlub niceleri mecruh¹¹⁷ ve niceleri bi ruh yâtmışlar. Bunları görüp zehrelerimiz çâk¹¹⁸ olarak çâk gelüb sâlâra¹¹⁹ yettik ehli i'yâllerimizi muhkem bir kurâya bir gittik rüzgârımızı gömüp nakdiyemiz bulsa burundan medfun idi. Özlerimiz birer çapân ile kâldık hüdâya tevekkül kılıp durduk oy havlilerimizi bu yer taklidinde per zeli aynâklı¹²⁰ küçelerimiz¹²¹ giyiniş vâsi' idi. Bi kütmen ki araba yağâç yetekür almayub ah ettik şehir halkı küçelerini dâr kılmak böyle bi tençlik vakitte bir araba ile set yahut bir yağâç ile mest için imiş bizler kaçân hayâlimize gelen ehl-i tevhit bir muhidini böyle gâret zulm ve fitrât eder, bu hinde bir fırka asker gelüb yettiler cem' olup durmuş Nogâylar her tarafa perâkende olup gittiler men bi akl kâçmayub bir tabânca attığım ile askerden dahi bir ok çıkıp kâşımda Fahrettin isimli yoldaşımın mânîlâyından dikip yıkıldı. Ok kulağım tutup ötmekle bâşım kânirâb kâlmış neyleyeceğimi bilmeyüb şâştım hösmeni giyip duvardan aşub kâçdım havf şu kadar mestulü olmuş ki şu kanâ'at bâğlıb asumâne uçmâsam yâhud yer yârilub üstüne düşmesem vech-i arzda bir penâh bulur mahl-i melâz bulur mekân görülmüyor ki bu nice ebeniye ve imârât ve bu kadar bâğ ve işcârât hiçbiri kârgir olmayub bi karâr kâçub yürüdüğümü görmüşler arkâmdan gelüb tutup aldılar bil bâğım ile kolumu bâğlâb boynuma bir yeb sâldılar yetâğ gelib bir câyığa alıb vardılar Nogâylardan bir nice adamlarını benden mukaddem bâğlab koymuşlar iken birâr sâ'atten hin bir fırka asker geldi gümüş talâ ve gümüşlerinizi itiniz deyüb katl ile tehdit kılıp sordu talâ tenekelerimizi harid kılıb mâl alıb ilke çıkârmış idik deyüb inkâr tarikini tutup gördük ise de inânâmâdı.

At üstünden neyze ile boğâzıma onun için ayet râsıtını ve alâ amân virmeyüm dedik de yürükler havlim ki, gerçi talâm yok eşyâmı alıb vereyim dedim bir nicesi

¹¹⁷ Cerholunmuş, yaralanmış. Devellioğlu, 2015, 690.

¹¹⁸Yarık, yırtık, yırtmaç. Devellioğlu, 2015, 171.

¹¹⁹ Kafîle veya kabile reisi. Baş. Başkan. Reis. En büyük amir. Başkumandan. İsmail, 1990, 853.

¹²⁰ İri ve güzel gözlü. Devellioğlu, 2015, 62.

¹²¹ Küçük sokak, dar sokak, çarşı, pazar. Devellioğlu, 2015, 603.

bir kâşub geldiler havlim budur deyün gösterim ekseri içleri girip iki kişi meni göze tutup kâldılar içeri girenlerden birisi terzeye su konulmuş piyâle cild râytub yere düştük de yânimdâki ikâvese talâ döküldü zannedip yıkar yakarışib gittiler men kâşub arukda köprün üstüne girdim gecikince su içinde yâttım. Göz faslı idi soğuk su içinde yâtab ölmesem de ölmeye yâkın buldum ertesi gün menâdiler küçe ve be küçe yürüb amân amân zamân zamân Şir Ali Hân deyüb talandan Ali tarttığı ile özlerimizi yoklaşub Nogâylerden üç küşü fevt olmuş kalânlarımız cem' olub Hâtun bâlâ emvâl ve eşyâlarımızı tevkâletten bir nice adamların hâtun kızını ve er bâlâlarını ve bir nicelerinin at deve sığırlarını alıp gitmişler şehre vârib sipâhların kolunda esirlerimizi ve mâllarımızı tânub sorâdık vermediler.

Misâfir idik memleketinize gelmiş mihmân eden diyerek uluğuna vârib arz bulduk. Bu sefer de hân özü yok idi oğlumla hân 13-14 yâşlarında emiri leşker olub gelmişti. Hânzâde arzımızı tenleb esirlerimizi ve tanuyân mâllarımız alsınlar deyüb bâşımıza kişi koşub verdi vârib sorâb idik. Kırgız Kıpçak ki hangi özümüz hân kıldık deyü minnetleri kesvdir. Hânzâdenin emrini dinlemediler esirimizi ve mâllarımızı vermediler. Tekrâr vârib arz kıldığımızda hânzâde sözün nüfuz kilmâdığma ârlanub yağlât at târt men yurdunu serşite kılâmadım atâm özü gelüb inâ bulsunlar deyün örnünden durduk da serkerdeler hânzâdeyi uşlâb tuktâtub bâşımıza Kırgız Kıpçak'tan yesâveller koşub bir de cânlı mâl ve esirlerimizi temâm tukâl aldık. Âmâ eşyâlarımızı alâmadık. Mâmuk tuşân pür yâstuklarının yününü döküb fakat taşını almışlar böyle fenâ telefâtlar buldu. Fenâ denilmesi bir, iki ruble taşı için 40-50 somolin içini bile sâvura bâşka zâyi'ât bâz bunâ kıyâs kılınsın deyü söylerdi. Entehi kelâm vâlidî Celullah misvâh fi'l cennet hâlidî” Mehmet Şerif atâlık esiren Hokand'a yabârlıb Şir Ali Hân elinde maktul oldu. Şir Ali Hân ibtidâda bi minnet ve bi mihnet bu devlete vâsıl oldu ise de Kırgız Kıpçak fitnesi teskin yâpmâyub âkıbet cülusunun üçüncü senesi 1261. Hicriyede (M.1845) inâkları elinde şehâdet derecesini buldu. Bundan 5 oğul kâldı. Bir oğuldan Serimsâk Bey Sultân Murât ve Hüdâyâr Hân ikinci hâtundan Ele Hân Sofu beydir. Hâtunları her ikisi Kırgız kızı idiler.

2. 8. Murât Hân İbn Âlim Hân

Bu Murât Hân¹²² atası Âlim Hân katl kılındık da Ömer Hân'dan kaçub Buhârâ'ya vârmış idi. Şir Ali Hân'ın meziz belini işitip emirin işâresiyle hafîye-i Hokand'a gelüb gördü vezirler bununla ittifâk idüb Şir Ali Hânı şehit ve bilâ fâsıl bunâ bi'at ettiler. Bu esnâda Müslümânkul aksâk aksâk ki Kıpçâk-ı Kırgız'ın serkerdesi ve Şir Ali Hân ettik de bu idi asakir-i azim ile seferde Hüdâyârlar bunun ma'iyetinde bile idi vâki'ası işitip Hokand'a geldi. Kırgız tarikiyle Murât Hân'a itâ'at suretini gösterüb zamân zamân Murât Hân deyüb münâdiler¹²³ çıkarub bu karib ile bârçayı endişeden amân ve teşevvüşten ferîğ ettik de iki günden kin Murât Hân'ı öldürüp örnüne ad yâreti hân kıldı. Murât Hân'ın hükümetini bir hafatay yetti yâyıtmâdı.

2. 9. Hüdâyâr Hân İbn Şir Ali Hân

Hüdâyâr¹²⁴ 4 mertebe hân olmuştur. Birincisi budur ki Murât Hân'ı öldürüp 1261 (M.1845) senesi 14 yaşında iken Müslümânkul mu'aveneti ile atâsını câygiri oldu. Bu hinde birâder ekberi Sarımsâk Bey¹²⁵ Tâşkent'de hâkim idi. Müslümânkul bunun hânlık iddi'â kılmaktan korkup elçi yabârdi'ne Hüdâyâr yaştır atân örnüne gelesin hân olasin deyün hile ile Hokand'a götürüp gözünü çöydü. Örne aziz betçe nâm bir şahsi Tâşkend'e hâkim koydu. Sarımsâk beyin katli ile Hüdâyâr hânlık tâlâşından hâtır cem' olduysa da hükümet eserhâ Müslümânkul elinde olduğundan

¹²² Sadece birkaç aylığına (Şubat 1862- Haziran 1862) hüküm sürebilen Şah Murad Han tahta geçer geçmez amcası Malla Han'a yakın olan devlet adamlarını öldürdü. Şah Murad Han, Hüdayar Han'ın Taşkent'te hanlığını ilan ettiğini duyunca 14 bin kişilik bir ordu ile şehri kuşatma altına aldı fakat Buhara emirinin Hokand'a yürüdüğünü öğrenince kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı. Yalçınkaya, 2018, 64.

¹²³ Nidâ eden, seslenen, çağırın. Müezzin. İsmail, 1990, 708.

¹²⁴ Dört ayrı dönemde ve çok genç yaşta tahta çıkarılan Hüdayar Han'ın ilk hâkimiyet dönemi Müslümankul'un sıkı gözetimi altında geçti. Hüdayar Han'ı devlet işlerine karıştırmayan onu gözlerden uzak tutan Müslümankul, hanın büyük kardeşi Sarımsak Bey'i bir komplo ile öldürdü, kendisine hasım olan bütün yerleşik aristokratları da hükümetten uzaklaştırdı. Hüdayar Han'ın I. Dönemi (1845-1858), Hüdayar Han'ın II. Dönemi (1862-1863), Hüdayar Han'ın III. Dönemi (1865-1875). Yalçınkaya, 2018, 59.

¹²⁵ Şir Ali Han'ın büyük oğludur. Babası devletin başına geçtiğinde kendisinde Taşkent'in yönetimi verilmişti. Yalçınkaya, 2018, 124-125. Doğu Türkistan ahalisi Sarımsak Hoca'yı kurtarıcıları olarak görüyorlardı. Sarımsak Hoca 1784'de Hokant'a yerleştiğinde burada bulunan Doğu Türkistanlı göçmenlerin onun etrafında toplanmaya başladılar. O ise bu göçmenleri Orta Asya şehirlerine dağıtarak Türkistan'ın Çin elinden alınması noktasında buralarda hâkimiyet kurma ve nüfuz artırma planları yapıyordu. Ancak ne yazık ki onun 1786'dan 1816 yılına dek süren otuz senelik emeği bir grup Kırgız'ın yaptığı ihtilalle boşa gider gibi olduysa da Hokant Hanı Ömer'in Çin ile 1820'de bir antlaşma yapmasına vesile oldu. Bu tarihten sonra ise Sarımsak Hoca ölene kadar göz hapsinde tutuldu. Ancak kendisinden sonra gelen oğulları onun çalışmalarını devam ettirdi ve yapmak istediklerini kendileri yaptılar. A. Rıza Bekin, *Yakup Beğ'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, C. 2, S. 4, Ankara, 1981, ss. 28-29.

hân eğer ki Müslümânkul'a dâmat ve anın sâyesinde dünyâsı abâd iken fakat hân ismine kâni' olmayub ve Cuma serdiye dahi bu işten bi huzur idiler. Cümlesi serren ittifâk idüb Kıpçak Kırğızı'nı görüp şehirden sürüp balıklama dediği mevki'ye kadar kavub vârmıştı. Evvel çayda katâl-i azim ve harap elyevm olub aher kâr Müslümânkul esir düşüb Hokand'a götürölüp demir kafes içine koyulub teşhiren bir nice gün yukârıda asrâmışlar. Hükümet elinde iken eyâmde darb ve zulmü ötmüş adamlar: ey çolâk imdi kândkasan deyü ta'na ettiklerinde elhamdülillah henüz sizlerden yukârı oturub men der imiş. Hüdâyâr hân cülusunun 12. Senesi Müslümân Kul katl kılınıb Hüdâyâr'ın hânlığı bil istiklal buldu, ikinci hânlığı budur diyorlar.

İşbu ihbârın bir râbisi Merganâyı kârı Hâmit Efendi hikâye eyler ki Kıpçakı ibtidâ şehirden hidâb çıkârıb da bizler Merganân da idik. Namâz zuhur vakti idi tahâret kılub mescidin sahnında bir nice adam sâyılıp oturmuş idik. Müscedimizin sofisi küçede avâz belend ile vây Müslümânlar Kıpçakı kırâ veriniz, öldüriveriniz deyüp tekrâr bi tekrâr nidâ kılub gelür. Yükerşüb çavub size neyime buldu divânemi bulduk adamlar işitip hâkime tükürür deyüp anâ kâyu demeniz de sizlere neyime buldu? Bu vakte kaçâ bi habersizler deyüb bizleri sökmeye bâşlâdı. Nedir deyüb sorduğumuzda: Hokand'da öyle böyle hâdis bulmuş Kıpçakı kırmış şehirden sürmüş, filân aksakâla at çâbub hândan at geldi, fikrâlar fermâneçini öldürmek ki alub gittiler dedi. Yükerşüb vardık, gördük ki hâkim ney, nâ'ib ney ve mu'ayyenlerin. Ya'ni her kim kavle tuşkân Kıpçak Kırğız'a inâ bulmuş, birilerinin gözünü oyub ve birilerini hâdâğa koyub ba'zılarının kol ayağını kesüb ve ba'zılarının burnundan düşüb yeb tâkub yetâkeleb hây hây zâlim filânı neyime cerime kıldı ki öldürdük ve filânı neyime günâh kıldı ki derisini soyduk bâlâlarını yetim koyduk deyüb sudrâb her birini bir azâb ve mesele ile öldürdüler entehi.

Vâkı'a Şir Ali Hân işbu 1273 (M.1856/1857) târihte karib 15 yıl mikdâr hükümet Kırğız Kıpçak kolunda olub her şehrin vâli hâkimleri Kıpçak'ta durub emsâli nâr Mehmet daâd havâh¹²⁶ Cumâ bây dâd havâh Mir zât dâd havâh Hâlim

¹²⁶ Transkribimizde 'daâd havâh' şeklinde çevirisini yaptığımız kelimenin normalde yazılışı 'Dadhah' şeklindedir. Sözlük anlamı Farsça dad "adalet" ve hah "isteyen, istekli" sözcüklerinden oluşan dadhah, adalet isteyen manasında kullanılmıştır. Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya, 2013, s. 267-423; *Özbek Tili'nin İzahlı Lugatı*, Moskova 1981, s. 231. Datka (dâdhöh) kelimesinin menşei Farsça olmakla ve davacı ve dava açan anlamını bildirmekte beraber davalı ve davacının şikâyetlerini hana ulaştıran ve hanın cevabını taraflara ileten şahıs anlamındadır. Dâdgâh kelimesi ise bizzat mahkeme ve mahkemenin görüldüğü mekân anlamına gelmektedir. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük, Birim Yayıncılık*, İstanbul 1993, s. 273. Bu unvan Hokand Hanlığı'nda idarî unvanların dokuzuncusudur. "Parvanaçı" unvanından sonra "biy" unvanından önce gelen derecedeki devlet adamlarına kayd-ı hayat koşuluyla han tarafından verilen bir rütbedir.

Mehmet dâd havâh Otânây fermâncı ve mâ sevâhim zevâtlar Tâşkend, Nümânkend, Endicân Şahrüh hân, Merginân gibi her biri nice yüz kışlâk ve karyeyi müştemel azim şehirlere hükümet kılıb Karaçağâne ya'ni serdiyey ben hec zulm ve cefa göstermişler ki sehl-i bahâne ile niceleri salb cüzi töhmet ile niceleri boğub öldürmüşler. Bunâ Kıpçak zamânesi deyü ad koymuşlar. Kadimde Kazâk zamânesi diyen bir zamân geçüb Sahrâ'dan şehre vâranlara bâlâları itür imiş ki atâ menâ bâzârdan serd alıub gelüb bir dip oğlum anı neyliyorsun dedik de ayâğına ip tâkub oynârim der imiş. Bu Kıpçak zamânesi dahi öyle bir zamân belki andan yemân olmuştu diyorlar. Âkıbet kemâlettin tedân mucâzâtını buldular.

2. 10. Malla Hân İbn Şir Ali Hân

Müslümân Kul¹²⁷ katlinden 2 yıl sonra Hüdâyâr hân cülusunun 14.senesidir. Lab birâderi Malla Hân¹²⁸ bunâ muhâlif bulub ortâda hayli cenk ve cidâl otub aher kâr Hüdâyâr hân terk-i hükümet idüb Buhârâ'ya gitti. 1275. Hicriyede (M.1858/1859) Malla hân Hokand'a hân buldu. İşbu müşevvei esnâda firsât tâbub Rusya Akmescid'ini zapt etti.¹²⁹ Bu taraftan Almatça vârib yetti Akmescid'i Rusya aldı deyü hâna haber bulduk da bundan nice günlük yoldur deyü hân sorâmış vüzerâlar iki aylık mesafedir deyüb cevâb vermişler öyle irâk yer banâ gerek değil alırsa alsın dediği efvâh nâsda menkuldür, pâdişâhlara kanâ'at mazmum dedikleri

---

Kariev, 2016, 183. Hokand Hanlığı'nda dadhahlar çoğu zaman vilayetlere yönetici olarak atanmışlardır. Ömer Han, hükümdarlığı döneminde Türkistan şehrini aldığı zaman buraya Şeyh Badal Dadhah'ı vali olarak atamıştı. Daha geniş bilgi için bkz., Yalçınkaya, 2018, 108.

¹²⁷ Kıpçak taifesinin reisi Müslüman Kul hakkında öncelikle şunu belirtmek gerekir ki o Hokand Hanlığı üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Öyleki istediği kişiyi Hokand'a han kılabilen kadar tesirli biriydi. 1845 yılında Müslüman Kul'un idâresinde Şir Ali Han'a karşı ayaklanan Kıpçaklar Hokand birliklerini mağlup ettiler. Bunun ardından Kıpçaklar Müslüman Kul'u Basvekil tâyin ettiler. Bu durum Özbeklerin Ming Boyu'nda hoş karşılanmadı. Neticede 1845 yılında Âlim Han'ın oğlu Murad Han'ın idâresinde Hokand'ı ele geçiren Mingler daha sonra Şir Ali'yi idam ettiler. Ve Murad Han (1845) başa geçtiysede sadece 11 günlük bazı rivayetlere görede 7 günlük hanlık sonucunda o da aynı yıl Kıpçaklar tarafından idam edildi. Tüm bu yaşananların sonucunda ise Müslüman Kul nâib oldu ve Namangan'da yaşayan Şir Ali Han'ın üçüncü oğlu Hudâyâr Han'ı hanlığın başına geçirdi. Abdülkadir Macit, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 75.

¹²⁸ Malla Han Dönemi (1858-1862). Güçlü bir destekle hâkimiyetin sahibi olan Malla Han, Taşkent, Andican, Hocent gibi önemli vilayetlere etkili yöneticiler atadı, Kıpçakların el konulan topraklarını onlara iade etti. Hanlığın iç siyasetini düzenlemeye ve dengelemeye çalışan Malla Han dışarıda da Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterdi fakat Ruslar işgallerine devam ettiler. Hâkimiyeti süresince Rus işgallerinin yanısıra Hokand Hanlığı'nın topraklarına sahip olmak isteyen Buhara Hanlığı ile de uğraşmak zorunda kalan Malla Han 1862 yılında düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü. Yalçınkaya, 2018, 62-63.

¹²⁹ 1852'de ki ilk muhasaralarında Akmescid'i alamayan Rus kuvvetleri, 1853 yılında General Perovskiy komutasında büyük bir kuvvetle yaptıkları hücum sonunda 22 günlük bir muhasaranın ardından Akmescid kalesini Hokandlılardan aldı. Gömeç, 2006, 181.

bundan imiş Çin il göçse Orta Çin olur mislini hâtıra getirmemiş deyüb hânı tâ'yib ederseler de hânın bu sözü kendine bir teselliden ibâret olub Akmesicid'in koldan gittiği gerek hâna ve gerek ahâliye aluğ elem kılmıştır. İstirdâdına iktidârı olmadığından böyle demiştir, men ba'dehu Rusya'nın kem idiği anlâşılıb müşavereye alınarak mücerred izhar mevdut onun için hazreti sâhib zâdeyi elçilik ile Petersburg'a yebârdiler, ol zât vârib kâyıttık da Rusya'nın ne keyfiyette olduğunu güç ve kuvvetini kemâ yenbeği beyân ile bunâ dostluktan gayri çâre olmayub eğer hâlfet idüb muhârebe bâşlanırsa bâştan çıkılmayacağını inhâ ve memlekete zarar külli ve belki zayi' devlet olacağını ifâde ettiyse de iş bilmeyen gabi beyler dünyâ görmeyen görünenler bu zât Rusya'da reşut alıb ilini sâtmış İslâm'dan küffârı tercih ve takviye eyledi diye ulemâyı fâzılâ dahi burâya muvâffak ederek hazreti müşârünileyhi ithâm ettiler ve ağzına kurşun koymak ile fetva verüb aher kâr ba'zı yârânların tevassıtı ile selâmet kâldı. Lakin meclisten devr-i maslahattan mahcur edildi.

Rusya Akmesicid'i aldığı ile kanâ'at kılmayub bi kadem ilerleyip Almatâ'dan tecâvüz kıldığı Malla hân işittik de Endicân hakimi Âlim Hân Kırgız ve Türkistân vâlisi Kanâ'at Şâh elkâvlarını altı meksden mürekkep iki fırka askere serdâr idüb Rusya'ya kârşu yâbârdi. Bunlar bâştekle ile üç Almatâ arâsında Rusya askerine musâdîf olub muhâsara kılarak müzayakaya düşürmüş ikân mezburun iki serdâr beynine birudet düşüb, çünkü düşmana zafer olduğu nâmı bir diğerdinden bi haylik idün kıskânarak Âlim bey öz tevâbi'ni alıb cenkten el çekti Kanâ'at Şah guyor öz kumândasında olân askeri ile Rusya'ya mukâbil durub şiddetle mukâtele kıldıysa da Kazâk kuşunu yine top tüfenk darbına tâkıt götüremeyüb arka verdiler.

Ma'zallah kanâ'at emrine müteyyi az kurşun ile vakt-i işrâktan zahr ahirece cânlarını bezl idüb savâşub muhârebede mahâret göstereceler de sebât Rusya tarafından olup top tüfenk bunların âciz kıldı meksden ziyâ derâk¹³⁰ adam maktul ve bu kadar dahi mecruh olarak geriye çekildiler, Rusya askeri 300 mikdârı kişi idiler. Bunlardan zâyî'ât malum değildir. Zirâ tufrâfdan metres tutup anın içinden inmişler Müslümânlar açıktan hücum etmişler idi. Bu cânibde islâm kuşunu ile Rusya askerinin ibtidâ muhârebesi budur. Eğer ki bundan akdem Akmesicid'in istirdâdına¹³¹ 10 meksden ziyâde kuşun vârmış ise de mukâvemet edemeyüb Rusya

¹³⁰ Hemen, derhal, çabuk, arkasından, akabinde. İsmail, 1990, 192.

¹³¹ Geri alma, alınma, verilmiş veya gönderilmiş bir şeyin geri gönderilmesini isteme, geri isteme. Devellioğlu, 2015, 530.

tarafından evvel çıktığı ile kuşun kaçmış olduktan o sefer mücerred bir mülâkattan ibâret olub muhârebeden sâyılmamış.

Kanâ'atin bu kamâlından Almatâ ehliler ziye düşüb Rus fikrâları Müslümânlara temlik kılıb yâlındığını ya'ni İslâm askeri şehre girerse bizleri imân sâkla deyüb himâyet istediğini rivâyet ederler, bu kuşun iken çöplere ot koyub giydirip yandırıp etrâfta câyılmış bir âz mâl ellerine aldıktan bâşka iş önerilmeyüb döndüler. Kanâ'at bu seferden kâyıtdıktan sonra Rusya'nın ilmi harpte sebât ve mahârâtını hangi tâm anladık da hazreti sâhib zâdenin sözü doğru ve devlet havâhlık ettiğini derhâtır¹³² ederek bi pervâ ötmüş günlerine ve bi mülâhaza etmiş işlerine efsus eyledi. Ne musâlahaya ve ne muharebeye karâr verebilmeyüb aherül emir tevekkül mücerrede bil bâyıldı. Ne ise Rusya'nın ahvâlini anlâşmak lâzım gelüb bu semte kâtnâyân sevdâgirlerden Rusya'nın etvârını teftiş ve tefhis kıldık da sevdâgirler işin hakikatini söyler ise bayâğı sâhib zâdeye tekellümmüş¹³³ belâ bâşlarına gelir havfindan ve hân hazretlerinin bu teftiştan murâd ve maksadı da ne olduğunu tâm anlâyamayub beher hâl Rusya'yı za'yıf ve hânların kuvvetini kemâl-i tercih ederek, Rusya nizâmında bir beldenin askeri değerine imdâd etmek yoktur. Zenbur bizim askerimize bir günlük kızıl câr bir gecelik simi pâlâd tuşluk Bârça'dan bizim askerimiz güçlük deyüb her sorâdığı adamın sözü böyle muvâffak düştükten bunâ i'timâden yine gafletleri ezdiyâd oldu. Doğrusu Sâhib zâde gibi azizin kıymet bahâ sözünü mizâne sâlmadıktan haber havâhlığa i'tibâra almadıktan bu kârğaşa bulundular.

Elhâsıl zamân Malla Hân nahuset tü'mânlarında Rusya yeni Kurgân'a kadar vârdı. Yunus Hân ve gayrileri Hüdâyâr Hân ile Malla Hânın hânlık tâlâşını böyle serd ve beyân eylediler ki sâbık el zikr Müslümân Kul muhârebesinde Malla Hân adamlarının muhabbetini celp eder mertebede gayret ve tedbir göstermiti. Şöyle ki bil kelimedede ibtidâ Kırgız Kıpçâk gâlip bulub Karaçağân ya'ni ehl-i şehir yenilip kaçub Hüdâyâr Hân bârça'dan burun şehre gitmiş idi. Malla Hân arkada kâlub kuşun aldın kin küllisini bir câya cem' kılıb dedi ki ey Müslümânlar Hüdâyâr bulsa yaşlık bir leh işinin sonunu mülâhaza kılmayub altımıza düşerek şehre gitti. Vârıb dâr bâzeyi beklemek ile imân kâlur zannetti ve hâlâ ki Kırgız Kıpçâk bu zafere tâm

¹³² Hatırda. İsmail, 1990, 193.

¹³³ Söyleme, konuşma. Bir yazarın kendisini ölmüş farzederek yazı yazması. Devellioğlu, 2015, 1242.

kâni' olmayub şehre girmeyi ve bizleri med'âlarınca öldürüp kırmak meczumdur. Oydan el ayâğımız bâğlanub çıkıp bâzâr ortasında başımızı kestirdikten cesedimiz bu meydân ma'rkide kâlmâlî merdânelik değil mi? Hâlâ düşmân bu galebeden gururlanub gaflettedir. Gelenler mütevekela alellah gayret ile bir kere bunlara özümüzü urâlîm. Hüdâ bizlere mi verir, onlara mı verir tâli'mizi görelim dedik de cümle kuşun bu söze kâ'il olub münâcaa't ederek yaklaşub du'â fâtihadan sonra atlândılar. Vâkı'a Kırgız Kıpçâk dahi maslahata oturub şimdi serdiyenin mukâvemete kudreti kâlmadı. Eğer mühlet verir isen sonra bize güç vermez, belki ahiri vahim olur ma'kulu budur ki işbu fırsatta bilâ tevkif vârib Hokand'ı alıb ir cinsinden imçâk dâkiye kadar öldürelim kinâsında iken belâyı müberrem gibi bir giydikten bunlar at koyduk da şâşub ma'mâfih kârşî durub kâti' söğüş kılıp kânlı muhârebe olarak aherül emir zaferi Karaçağân kazânub Müslümânlığı esir aldılar. Bu cihetten hilkatın reisi Malla Hân'a müteveccih olduğunu Hüdâyâr Hân anlâb altıdan çıkıp öz ihtiyâr nice hânlığı Malla Hân'a verdik de kabul etmeyüb Hüdâyâr'ı hânlığından ibkâ kıldı.

Malla Hân gâh ba'zı belendeye bey ve gâh Hokand'da durub hâna müsteşâr bey ya'ni vezir müsâbesinde güzel meşuretçi olarak ülfet ve ittifâkla durmuşlar iken Hüdâyâr Hân'ın nâ meşru' ve nâ ma'kul işleri günbegün ziyâdeleşdik de Malla Hân bunâ nasihat kılıp ısgâ etmedikten gönlü ağarib ve bunâ tâm er dahi arâda soğuk sözler çıkârıb ya'ni hânın kasdı Malla'yı öldürmek Malla'nın niyeti Hüdâyâr'ı yok kılıb Örnin'e oturmak imiş. Müşemmeselerini birbirlerinin sem'ine isâl ile ortâda eminlikleri münselib oldu, aher bir gün Malla Hân İlâtıya'ya gidip az gün içinde 7-8 bin mikdârı Kırgız Kıpçâk ile Mergân'a gelip girdi. Ahâli-i Merganân bi muhârebe Malla Hâna tabi' olup anlardan dahi bir nice bin adam cem'i idüb ulemâ ve fazılâlarını yânına alarak Hokand'a yüz koyduk da Hüdâyâr Hân'da bâr askeri ile bunların aldığı tavassub dönüşüb, işbu corkdadır ki Hokand askeri Kırgız Kıpçâk'ın bâyetâli üstünden cây alıb içmişler ya'ni balıklama muharebesindeki gibi bu sefer dahi Kırgız Kıpçâk'ını ganimet kılarız zımmıyla dekândârlardan bir câya bir bâytâl virmek bulub nesiye almışlar güyâ öz bendenleri Argumak Aygur Kırgız Kıpçâk'ın mendenleri bâytâl deyü hem sahr kılmışlar iken vakt-i mukâbelede Bâytâl Aygur'u kâçırıp hânlarını bile şâşırıp netice-i kâr Hüdâyâr hân münhezim olarak Hokand'a kâytub kamâldıktan sonra bir gece çıkıp Buhârâ'ya gitti. Malla Hân şehre girip serire su'ud etti ise de atâsı Şir Ali Hân zamânı gibi zimâm hükümet

Kırgız Kıpçak'ın elinde oldu. Ez cümle Malla Âlim Kal sortâ vezir tâbşir ve nezir idi. Bi hayâ bâdiye neşin bu müsâdeye dahi kanâ'at itmeyüb bir gün hân Kâfçâk beylerinin birine itâb amiz bir söz söyledikten serkerdeler telâşa düşüb hâna bed kemân çağân ile ittifâk idüb Müslümânlık fâci'ası gibi bir hâdiseye uğratır.

Deyüb sâni ehli aleme fevkal'âde revâc virüb ulemâ ve talebâda dâ'ireden tecâvüz ederek umum avâmı insândan ad etmedikten fazlâ asker ve sipâhları da tahkir etmeye bâşladılar. Hatta ba'zı yüzbâşı binbaşılara da bi murâd icrâyı şer'iddi'âsıyla darb ve şetm kılıb, mezburlar bu gibi işleri hâna şikâyet ettiyseler de hân bunâ mukid olmayub Mollâların urduğu yer o da köyümüz kâmcısı diktiği azâya ağrık timâz cevâbı ile teftiştan abâ ve tahkikten ihmâl eylemekle serdiye ile ittifâka bunu sened bilerek, her ne ise bunu yukâtıp kendimize kolây birini hân koyalım deyüb cülusunun üçüncü yılki 1278 hicriye'dir (M.1861/1862). Veziri Mallâ Âlim Kul ve Âlim Bin Kırgız ve bir nice anâklar¹³⁴ elinde Mallâ Hân maktul oldu. Bu işe mübâşir ve maslahat bâşı mezkur Mallâ Âlim Kul iken ne tezvîr eylese kendini bu ithâmıdan ırâk gösterip katle ittifâk ve ikdâm eden serkerdeleri seneye kâldırmayub berâm öldürüp edâ kıldı, adamlar Mallâ Hân zamânında şer'iyet câri idi dedikleri mezkur tediyâtta ibâret imiş. Bu ise ahâlinin kâmil dindârlığımdandır ki böyle te'dileri hezm idüb özlerini söken Sokân ulemâlarını medh ve bi surâk kâldıran hânlarını ta'riz ve tezvîf ederler.

2. 11. Şâh Murâd Hânın Cülusu ve Azli Hüdâyâr Hânın Tekrâr Hânlığı

Malla Hânın akabinde mezkûr Molla Âlim Kul kendi müşâveresinde bulunân hânlar ile ittifâk idüb Şâh Murâd Hân ibn Serimsâk Bey ibn Şir Ali Hânın 15 yaşında hân kıldılar. Bu hinde kanâ'at şâh kuşun Tâşkend ve nice fırka kurâma leşker ile Türkistân'da idi. Malla Hânın vâkı'asını işitip askere i'lâm sırasında dedi ki Âlim Kul böyle hıyânet etmiş kendi reyine muvâffak bir murâhıka hân unvânını vermiş med'âsı bununla ahâliyi aldâb hükümetini özü kılmaktır. Bu tarafta Rusya ile kârımız böyle o tarafta yurdunu serşite kılar adamın ahvâli öyle deyüb ortâya maslahat tâşlâdık da cümle serkerde ve sipâh yekdil ve bir tel olarak bârçalarımız ihtiyâr inânmazı size verdik. Kâyısı işi muvâffak merâm ve menfaat enâm bilesiz

---

¹³⁴ Kaynaklarda Türk ve Moğol devletlerinde hükümdarların yakın adamları, arkadaşları olarak görülen inak kelimesinin Türkçede'deki sözcük anlamı dost, arkadaş, güven, sığınılacak yer manasındadır. Oğuz destanına bakıldığında hükümdarların çok yakın adamları arasında geçen inak sözcüğü Moğollarda ise inag şeklinde hükümdarın yakın ve güvenilir adamı, Çağataylılarda'da hükümdarın temsilcisi şeklinde ifade edilmekte idi. Yalçınkaya, 2018, 83.

emir sizindir deyü cevâb verdiler. Kanâ'at onlara dedi ki ma'kul ise Buhârâ'dan Hüdâyâr hanını da'vet idüb ba'dehu cemi' kuşun ile pâyı tahta gidip Hüdâyârını hân kılıb anın emiri ile olmak gerek, vâlâ bir hân nârseyden bi nüfuz sözü ve bir badiye neşinin bi tedbir maslahatı ile iş ona gelmez dedi. Cümle sipâh ve sipâh sâlâr bu müşevvereti müstahsen görüp ittifâkla Hüdâyâr Hâna kişi yâbardiler. Hüdâyâr da Malla Hânın mâcerâsını işitip emirin işâresiyle cezh kal'asına gelmiş iken esnâyı râhta cezciye yolukub süratle yürüyüp Kanâ'at Şâh ile Tâşkend'de mülâkât oldular. Ehli Tâşkend ve cemi' leşker Hüdâyâr hâna bi'at idüb hân dahi Kanâ'at Şâha atâlık mensubunu verdi. Ma'nâsı vezir azam demektir. Nesli öz bey ve yâşı hândan büyük olup hizmet ile vezir mertebesine yetişse anâ atâlık ameli verilir. Yârlıkta mührü hânın mührü ile berâber yürür. Atâlık rütbesi verilmeyen vezirin mührü bu dereceye bâliğ olmaz. “Fehzâ Fırka” kanâ'atın mührünün nakşı evvelde böyle idi: Amel fermânece nâmım kanâ'at bi hüküm pâdişâh bâ adâlet sonra bunu yâzdırdı:

Zelâtif şâh adil zal âkıl zal hâlık kanâ'at şâh gâzi şâd atâlık

Atâlık demek atâbeyin isminin murâdını olup sonra ba'zı kâyudan zam kılarak büyük rütbeyle ilim olmuştur.

Tebyân nâfi de atâbey lâlâ ta'bir olunân şahıstır ki çü akıllarının hıfz ve terbiyelerine mua'yyızadır ve Selâtin-i Şirâze atâbey itlâkının veçhi budur ki sad ben Zengi ki şeyh Sa'di merhumenin mahdumudur. Atâbey Sultân Sencer¹³⁵ ölmekle kendisini Fârs¹³⁶ eyaletine hân nasib eyledi ve kıtâki sultân müşârünileyh vefât eyledikde Fârs'da müstekar olup ve tefâhir cihetiyle atâbey unvânını mukarrer eyledi, andan sonra Fârs Hânlarına ilim gibi bir ma'na oldu ve Türkiye'de atâbey peder Bezerk demektir zirâ atâ peder ve bey Bezerk ve azim tercümesidir. Âmâ bizim öz bey de bey lafzının beyâmı öz bâbında yazılır.

Ba'dehu Hüdâyâr hân ve atâlık bâr kuşun ile Tâşkend'den çıkıp Hacend ki geldiler, bu hinde Emir Muzaffer dahi Hacend'e gelmiş idi. Anâ yokladılar. Emir Hüdâyâr Hânını Hokand'a vâрмаğa icâzet verdi. Eğer Şâh Murâd Hân ve Mollâ

¹³⁵ Son büyük Selçuklu hükümdarı (1118-1157). Ebü'l-Hâris es-Sultânü'l-a'zam Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Ahmed Sencer b. Melikşâh es-Selcûkî (ö. 552/1157). Geniş bilgi için bkz., Abdülkerim Özeydin, “Sencer”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 36, İstanbul, 2009, ss. 507-511.

¹³⁶ İran'da eyalet ve eskiden burada yaşayan bir kavim. Pars kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan Fars bugünkü İran'da güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan, batıda Hûzistan'la çevrili coğrafi bölgeye verilen addır. Batı literatüründe Persia şeklinde kullanılan kelime ise bütün İran'ı ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz., Javad Heyat, “Fars”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 12, İstanbul, 1995, ss. 174-176.

Âlim Kul ma'ni olursalar sanâ mu'ayyen olurum ve anda seni kıldı. Mollâ Âlim Kul bu şöhetten siskenüb kendini penâha târtâarak Kırgız Kıpçâk kuşunu alıb İlâtya'ya gitti, serd kuşunu ile Şâh Murâd'ını Hokand'a tâşdı. Hüdâyâr hân bi tevkif Hokand'a geldi, Şâh Murât Hân mukâvemete kâdir olamayub Hüdâyâr şehre girdik de Şâh Murât Hân bir dârbâzededen çıkıp kâçtı. 1279.sene (M. 1862/1863) Hüdâyâr Hân dâhil dârül saltanat olup üçüncü def'a hânlık postuna geçti. Şâh Murât'ı arkâsından yitip tutup götürdüler. Hüdâyâr hân anın yâşlığına şevkat ve karabetine merhamet vasıla ederek öldürmedi. Şâh Murât'ın hânlığı iki ay miktârı oldu. Hüdâyâr hân Hokand'a girdiği ile Emir Muzaffer hâtır cem' olup askerini alarak Hocend'den Buhârâ'ya kâytdı. Arkâsından Hüdâyâr hân birâz teşekkür idüb târtık ve peşkeş ile Kanâ'at atâlığını elçilik ile emire yabârdı. Vârdığı ile emir bunu öldürdü. Katline Hüdâyâr Hân'dan imâ vâ imiş deyüb bu söz râst ise “atak şer men ahsenet ileyh” seri zâhir ve huydâ oldu.

Bu günlerde Mollâ Âlim Kul İlâtiye'de yürüdü, Hüdâyâr hâna itâ'at etmeyüb memlekette kevb-i tulkunlar kıldı. Elçilerinden Bilbâkçı hân nâmında bir adamını hân gütârıb az günde anı yukâttı. Şahrüh hân deyüb bir zâtı hân kılıb anı dahi idâm etti. Fergâna'da fitne teskin tâbmâdığını emir işitip Hüdâyâr Hâna imdâd için Hokand'a geldi, Kırgız Kıpçâk'ını kovub tâğa vârdı, tâğa girdiği ile bir kolây yerde Mollâ Âlim Kul emirini ortâya alıb muhâsara kıldı, emir bundan gâyet havf ve harâsa düşmüş iken Mollâ Âlim Kul elçi yâbârıb dedi ki: hazreti Emir bu felenk arkâsından bu kadar ıraklaşmak ne lâzım idi. İmdi geldi ahvâli bunâ müneccer oldu. Fikir etsin elemden katulur ilâcı vâr mı? Ben bu vakte kadar kâçtım hazreti emirin kuvvet ve miğnetini izhâr için olub alem kal şu kadar asâkir azim ile emire mukabeleye iktidara olamâmış deyüb her ikimizin adu ekberimiz olân Rusya'ya bir siyâsetten inâye ve hazreti emirin büyüklüğünü bildirmekten ibâret idi. Eğer muharebeye tâlib ise anı desün çârışıb görelim ve alâ geri dönsün Hokand'dan Hüdâyâr hânını alsın. Cenâbları cânını ganimet bulup sâğ ve sâlim Buhârâ'ya vârsın dedik de emir bu sözü cânına minnet bilip Mollâ Âlim Kul'a aferinler edip burâdan kâytup Hokand'a geldi. Hokand'dan Hüdâyâr hânını alıb Şah Murât'ını tekrâr hân koyub Buhârâ'ya gitti. Ayân Hokand emirinin bu işinden bi huzur olup Şâh Murât'ı Âlim Kul'ın altına çıkârdılar. Bu fikir ile ki evvelde Âlim Kul öz kavlınden koymuş hân idi. Bu def'a dahi hânlığına râzı ola. Şehre bile kerre ya'ni nârâzi ola da maslahatını kıla. Şâh Murât vârdığı ile Âlim Kul anı öldürdü.

Râvi ider Şâh Murât'ın bu def'a hânlığı 2 yârtı gün buldu, fakat bir mertebe selâma vârdık dedi. Ba'dehu Molla Âlim Kul Hokand'a girmeyüb cemi' kuşun ile Merginân'a gidüb sultân Seyid aracı anda hân gutârdı. Fakat bil mertebe selâma vârdık dedi. Emir in efkârı telbid ya'ni Şâh Murât hân kılmaktan maksadı hile ile Mollâ Âlim Kul'u sa'yd eylemek saddında iken bu telbis aksi ile iptâl edildi. Ba'dehu Mollâ Âlim Kul Hokand'a girmeyüb cemi' kuşun ile Merginân'a gidüb sultân Seyid aracı hânda gutârdı. Tefsili an karib yazılıyor.

Derler ki bu vakitte Fergâna memleketinden Tulkan ve temvic hadden aşub gâh Hüdâyâr Hân gâh Molla Âlim Kul gâh Şâh Murât Hân gâh Sultân Seyid biri gittik de biri gelip biri gerdekte biri gidip bunun ile durmayub filân mevzide bir hân çıkmış ve filân çayda bir hân zâde bâş gutârmış sadâsı bâşları gerek kulâkları asım eyledi. Hânlık saltanatı le'b sıbyâna dönüp fikrâ biçâre her hân geldik de gözleri kâseden bulup ne günâh ile katl ve ne bahâne ile çetm eder diye havfindan hoş geldik. Havf kıldık hüdâdân telâkımız bu idi deyüb kul kâvşırub durmaktan gayri çâre tâbâlmadı. Emir ise Şâh Murât'ın katline sebep bulduktan başka hiç iş yapâlmadı. Fitne bayâğıdan kalub kavgâ bâş kapâlmadı.

2. 12. Sultân Seyid İbn Malla Hân'ın Hânlığı

Hazreti meyân sâlih bu vâkı'ayı serd ve beyân buyurup dediler ki yukârıda yazılmış tertipte hazreti emir şâh Murât'ı Hokand'a hân koyub Hüdâyâr hânını Buhârâ'ya alıp gitti. Hokand'da du'a köyler bârçamız çıkıp emiri uzâtıp cunâttık. Bizler emire gittik de şâh Murât Hân Mollâ Âlim Kul'un huzuruna vârmıştı. Emir den müfârekatımız sonunda Şâh Murât'ın katlini işitip doğru Molla Âlim Kul'un altına vârdık. Memleket hândan hâli ve şehri sâhipsiz kâldıktan sonra Mollâ Âlim Kul'a mülâzemetten ve anâ mürâcaa'ttan gayri çâre bulmâdı. Çünkü emir bunları koğâlıb vârib kâyıtdık da emirin arkâsından ıraklaşarak Mollâ Âlim Kul bâş kuşun ile gelmişti. 2 asker in ya'ni emir ile Kıpçâk kuşunu arâsı bir menzil mu'ayârı yer idi. Mollâ Âlim Kul bizlerin gelirimizden haber alub istikbâle çıktı. Azâz ikrâm bir leh çadırına alub vârib düşürdü. Bir köhne la'l ki nân ve bir dağâra şebih yağâç tabâk ile üzüm götürüp sefereye koydu. Misafirlik devri ayıp kılmayasız deyü itidâr ve iltifâtlar etti. Hazreti emiri selâmet cunâtdılar mı sziler bârçaya berâber du'acı sizler emirin hakkında ve bizlerin hakkımızda dahi du'â kılmakları elzemdir dedi. Geldiğimize vaktim ziyâde hoş oldu dedi. Sözü Mollâ'ya ikrâmı kemâlde ise de bizleri ipsiz bâğlıb Hokand'a kaytmâğa koymadı.

İzin ve icâzet vermedi. Şagâvınlı çağırıp anâ tâbşir diye bu cenâpları kuş çâdır tayyâr kılıp söğüş ve at cim ve mahsus hâdim koyub öz kâşımıza yâkın kondurup ahvâllerinden vakit bu vakit haberdâr olâsın dedi, küçük Merginân'a cunâdık. Menzil bi menzil görünüş kılıp selâm virüb Merginân'a kırıp vârdık. Yâr mezâr dediği mahalde şehrin ulemâyı fadılâsı istikbâl çıktılar. Ol çayda tuktâb düştük. Edâyı ziyafetten sonra Mollâ Âlim Kul söz açup dedi ki memleketimizde böyle bir serencâmlık buldu. Sebebi bir adama inkıyadımız yokluğundandır. Lâzım ki bâ ittifâk bir hân nasip kılsak emrine müteyyi olsak imdi kimini havâhırsız deyü ulemâlara maslahat tâşlâdık da kâdı.

Ziyâeddin mahdum dedi ki bu hizmete özünüzden alık adam görünmüyor. Mollâ Âlim Kul bunu işitmemiş bulup yine dedi ki bir adamı ta'yin kılmak gerek kâdı mezbur evvelki cevâbı îade buyurduklarında kâdıya hitâben sizler beni dersiz amâ benim niyetim hân olmakta değil ben hizmete bel bâğlâmışımhân zâdelerin birini hân gütârmak gerek filânı ve filânı hân zâdeler vâir deyüb ahirde Sultân Seyid'i¹³⁷ zikredüb atâsı Mallâ Hân kevin yolunda şehit olmuş yetimcedir dedik de Âlim Kul'un gardını fehm ebcehle ayân bu uğurda Sultân Seyid Ahk'dır dediler. Fi'l hâl ak iz götürüp kâ'ide-i kadim üzere sultân Seyit'i hâna oturtup etrafından ulemâ ve ekâbirler gütârib tahta çıkârdılar. Haddi bölüğe yetişmemiş yâş murâhık idi. Rûsum sâbık üzere uluğlara serpâ gidermek olduk da Mollâ Âlim Kul Merginân efâdıllarına dedi ki hâlen dârül mülk budur sizler özlerimiz siz Hokand' du'â güldü. Bârçamıza berâber mihmân devirler sa'y ve serpâlarımızı ibtidâ onlara virüb ba'dehu sizlere koysak dedik de kâdı gelen Hasan Hoca cenâpları Mollâ Âlim Kul'a kirâb hazretleri üzerleri bilsinler dedi. Mollâ Âlim Kul zeki mihmânları taktime cevâb şâfi olmadığından her iki canibe berâber serpâ koydular. Kim hâb atlas böyle kıymet bahâ eşyâ idi. Ba'dehu hânın hizmetine şegâvül ve hediçi ve nice hâdımlar koyub levâzımâtını tayyâr kılıp cemi' asker ve serkerdeler serâser ak serpâ bürüb bârçası ferişte saffet olup çıktılar. 3-4 sâ'at içinde 15-20 bin mikdârı adama böyle siyurgâl ve enâm yetkürüb bu kadar eşyâ müheyyâ ve bu nice iş mükemmel ettiğine

---

¹³⁷ Sultan Seyid Han Dönemi (1863-1865) Sultan Seyid Han'ın sadece ismen han olduğu bu dönemde iktidarın gerçek sahibi olan Alimkul'du. Alimkul hanlıkta etkili bir isim olan Şadman Hoca'yı kendisine muhalif olabileceğini düşünerek öldürdü. Hokand ordusu Alimkul'un komutasında Taşkent'te Ruslara karşı mücadele ettiği sıralarda Buhara emiri bu durumdan faydalanarak Hokand'ı işgal etmişti. Az bir kuvvetle Taşkent'ten dönen Sultan Seyid Han Buharahlılara karşı koymaya çalıştı fakat yakalandı ve daha sonra Cizzak'ta idam edildi. Hüdayar Han Buhara emiri tarafından 14 Temmuz 1865'te tahta çıkarıldı. Yalçinkaya, 2018, 66-67-68.

aferin attık ve bunu nerden yetkurduna hayran olduk deyü mihribân buldular. Ahâli kelâm hazreti neyân bu vâkı' a 1280 (M.1863/1864) senededir. Mollâ Âlim Kul ser asker ikân bu def'a tecdid unvân kılınub 'Emir-i Leşker' deyü elkab oldu. Bundan sonra Mollâ Âlim Kul ismi bil külliye metruk kâldı. Sultân Seyit mücerret hân isminde sâbık ya'ni fakat sandâla sâhib olup umurât-ı saltanat bâ serhâ emir leşkerin elinde oldu. Hânlık işini bertaraf ettikten sonra kevb geçi yemeyüb Hokand'a vârdı. Yurdunu encâma götürür fırsat ötmeyüb Rusya Türkistân'a geldi haberi ile Tâşkend' gelüb Şâdimân hocayı öldürdü. Örne nâr Mehmet dâd hocayı vâli Tâşkend kılıb devlet-i Tâcık dediği bir divâna mizâc-ı şahsi Türkistân'a hâkim kılıp yebârdı. Özü Hokand'a kâydı. Mezbur Tâcık Türkistân'a geldiği ile etrâfında olan İlâtiye'yi gârit kılıb câydı. İşbu bed if'âlin şumluğundan cemi' Kazâkiye Rusya'ya tâbi' ve anın gelmeyini tâlib oldular. Az müddet de Rusya Türkistân'a girdi.¹³⁸

Lemherre

Küfür ve İslâm'a berâber adl insâftır nakı

Bendeye zaman kefidir fiilide zulm şâkı

Bes bunun için imtinâd idi ol nâsıh Ressel

Keferiyle bâki olur melek zulm ile olmaz bâki

Muhassal kelâm 1281 (M. 1863/1864) sene Türkistân ve Evliyâ-Atâ Rusya tasrifine geçib andan Çemkend¹³⁹ şehrine kasd kıldığı Emiri Leşker'e işitildik de hânını ve cümle askerini kumandasına alarak Çemkend'e gelüb Kazâk'ın bir nâmedâr aksâkalını öldürmekle ol havâşini ilâtiye'si dahi bunâ düşmân oldular. İşbu sefer de Emir-i Leşker'in 2 mençe askeri sahrâda Rusya'dan bir yüz mikdâr seldâta tesâdüf idüb 40-50 telef bâkiyesini esir aldılar. Telef olanın başlarını kesüb Hokand'a ve andan Kaşgâraca eylediler, Çemkend üstünde azim muhârebe buldu. Ehl-i İslâm her çend müdâfa'aya çalıştılar ise de ilâç pezir olmayub aher kâr Rusya

¹³⁸ 1522'de Kazan Hanlığının yıkılması ile Türk tesirinden kurtulan Ruslar artık kendilerine büyük bir devlet kurma yolunda adım atmış oldular. Böylelikle Türkistan coğrafyasında aslında XVI. yüzyılda başlayan Rus istilası XIX. yüzyıla gelindiğinde Çin sınırlarına dek dayanmış olacaktı. Nadir Devlet, S.S.C.B.'deki Türkler Ağırıklı / Çağdaş Türk Dünyası, *Marmara Üniversitesi Yayınları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s. 234.

¹³⁹ Özbekistan'ın bir ilçesi. Türkistanın meskûn yerlerinden olup Kırgızların oturduğu bir şehir. Erol Kuyma, *Wilhelm Radloff'un Sibiryâ'dan Adlı Eserinin Açıklamalı Kavram Dizini*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2006, ss. 158-191.

Çemkend'i aldı.¹⁴⁰ Evkâ karşı yukirib vefât olândan bâşka 6-7 bin nüfus zâyî olduğunu söylüyorlar. Rusya bu kış Çemkend'de kışladı. Ertesi yâzın da Tâşkend üstüne vârdı. Muhârebede Emir Leşker¹⁴¹ vefât oldu.¹⁴² Rahmetullah aleyh rahmet ve esad Emir-i Leşker'in hükümeti Mallâ Hân fevtinden i'tibâren Hokand'da durup gâh Çet'te yürüyüb gâh gâh yârim müteferrikalık ile 2 yıl mikdârı memleketteki inâdârlık kıldı. Ne ise bu zât Rusya ile birâz mukâbele ve mukâvemet kılıb ahirde vefât buldu. Fergâna ve Türkistân'ın hân ve beyleri de bundan gayri bu ferde böyle şöhret tâm ya'ni bu iki nâm müyesser olmamıştır. Eyâmında icât edilen tüfenk üstünde yazılan nakışı bu 7 (Emiri Leşker Gâzi Amed Şed Zişân cilâütüf pür çeşm-i ateş fişân).

Bezerk¹⁴³ hoca ve Ya'kub Bey'in Kâşgar'a geldiği bunun vaktinde idi. Mahlinde yazılır. Emir-i Leşker'in şehadetinden sonra Rusya Tâşkend'i muhasaraya aldı. Sultân Seyit Hân bu kamâlde kâldı. Emir Muzaffer¹⁴⁴ bu hinde Hocend'de idi. Ahâli-i Tâşkend anâ feryâdı yabârdılar. Ol zât ne gelüb uruşmadı ve ne bir maslahat tâbub buluşmâdı. Fakat Sultân Seyit Hân'ı Tâşkend'den öz kâşına

---

¹⁴⁰ Türkistan'ı topyekün işgal etme maksadında olan Ruslar bunun için askeri ve diplomatik hazırlıklarını tamamlamış ve bahanelerini ise hazır etmişlerdi. İlk olarak Rus-Çin sınırında keşif yapmak amacıyla 1 Mayıs 1864 yılında Türkistan ve Evliya-Ata şehirlerine iki Rus seferi düzenlendi. Rusların bu seferleri Hokandlılar tarafından protesto edilince fiili olarak Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oluyordu. Rusların ihtiraslı generallerinden Çernyayev komutasında 15 bin kişilik bir kuvvet 4 Ekim 1864'de Alim Kul tarafından müdafâ edilen Çimkent kalesine saldırısında Hokand kuvvetleri karşısında ilk başta mağlup olduysada ikinci muhaberede galip geldiler ve Çimkent'i ele geçirdiler. Çimkent'in alınması ile önleri açılan Ruslar böylece Taşkent'e doğru ilerlemeye başladılar. Saray, 1993, 21.

¹⁴¹ Burada bahsi geçen Emir-i Leşker Alim Kul'dur. Zira Halidoğlu'nun yukarıda da belirttiği gibi Alim Kul bu unvanı aldıktan sonra Emir-i Leşker olarak anılmaya başlandı.

¹⁴² Taşkent 24 Haziran 1865 yılında Rus General Çernayev öncülüğünde işgal edildiğinde o sırada Hokand kuvvetlerinin başında Alim Kul bulunuyordu. Alim Kul emrindeki kuvvetle Taşkent'e yardım etmek istediysede buna muvaffak olamadı ve bu uğurda şehit düştü. Gömeç, 2006, 181.

¹⁴³ Buzuruk Han Hoca diye bilinir. Appak Hocanın evlatları içinde Cihangir Hocanın oğlu Buzuruk Han Hocanın itibari çok yüksek idi. Buzuruk, alicenaplığı ve sevecenliği ile halk arasında şöhret bulsada, onu yakından tanıyan kişiler onun karakterinin acizliğini ve çok kabiliyetsiz olduğunu biliyorlardı. Buzuruk Han, güçsüz ve kabiliyetsiz olduğu kadar, zevk ve sefahate de çok düşküdü. Gerçi hümayun kuşu onun başından uçup gitmiyor, muhlisleri yine de ona sadakat gösteriyor olsada, onun Yakup Bey'e karşı koyabilecek bir gücü kalmamıştı. Paizula Wusiman; *A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, ss. 165-173.

¹⁴⁴ Buhara Emiri Muzafferiddin (1860-1885) olarak bilinir. Babası Nasrullah Han'ın ölümünden sonra başa geçti. Ancak onun döneminde de hanlıklar arasında ki mücadeleler devam etti ve bu durum bütün Türkistan'a etki etti. Gömeç, 2006, 181. Buhara Emiri. Hokandın içinde bulunduğu durumdan faydalanarak 1865 yılı 15 Temmuz'unda Hokanda askeri bir yürüyüş düzenlemiş koruması altında yaşamakta olan Hüdayar Hanı hanlığın tahtına geçirerek Kıpçaklara darbe vurmuştur. Hokand hazinesindeki değerli malları, 400'e yakın kız ve kadını ganimet olarak Buharaya götürmüştür. Bu sebeple Hokand Hanlığı misli görülmemiş büyük bir kayba ve çöküntüye uğradı. Sel, 2011, 29.

aldılar. Hüdâyâr Hân evvelden emirin elinde idi. Tâşkend'e Rusya girdiğini işittikten sonra Hüdâyâr'ı Emir Hokand'a alıb vârib öz kavlinden hân koydu.

Hüdâyâr'ın dördüncü hânlığı budur. Hüdâyâr dahi hutbeyi emirin nâmına okutup anâ tâbi' hükmünde oldu. Binâgâh Rusya ile muhârebe açarlarsa birbirine mu'ayyen olmak vadesini virüb arâda ahd, ve peymân müstahkem kıldılar. Ma'mâfih emir Hokandilerin gadarından emin olmayub cemi' alât ve esbâb-ı harbi alıb Hokand'ı Hüdâyâr Hân'a Tâşkend'i Rusya'ya tâşlıb Buhârâ'ya kâyıtdı. Eyšân hoca kavlince Tâşkend 62 gün muhâsara gayrilerin kavlince 82 gün müdâfa'adan sonra içten muhâbere dıştan muhârebe olarak Hicret'in 1282 senesi Milâdın 1865.yâz Mâyıs ayında Rusya eline geçti.

Nazım

Dersâl beyraf enerzende bi mâni beyni

Mülk ve mülk ve millet ve din bir kerded

Beyitinin ma'nâsı mu'ayene görüldü. Bu beyiti hazreti Sultân Arif'ten duyub ba'zılar Hazreti Afâk'a¹⁴⁵ mensub demişler. Müşârünileyhümâ her ikisi öz beyin uluğ müşâyihlerinden olub işâra-i mezbure hanginden ise de vilâyetinin inkılâbından keşifle haber vermiştir ki bu târihte Türkistân müzâfâtı Rusya eline girdi. Kâşgar Ya'kub Bey destine dâhil oldu. Tâşkend'i muhâsara eden Rus askeri 2 bin mikdârı olub Kazâk ve Kırgız'dan koşulub vâran Kurâma asker kevb idi. Muhârebede islâm'dan kevb adam vefât düşüb Rusya'dan telefât bir yüze yetmemiş diyorlar. Ahâli Buhârâ bu sefer de hazreti Emir Rusya'yı Tâşkend'den heydâb sürer belki Renbur ve Almatâ şehrinin birine girer ümidinde idiler. Hokand'dan kâyıtdığına kâni' olmayub ulemâ ve tâlebâ ve fikra bâ cem hem ittifâk edip cihâd farz oldu. Kâfir üstümüze geldi deyüb emiri agra kılıb hazreti emir eğer ki Rusya

¹⁴⁵ Kaşgarlı Nakşibend şeyhi. Zhamalidin Kanabaev, *Baba Rahim Meşrebin Kişiliği, Şahsiyeti ve Tasavvuf Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2013, s. 5. Doğu Türkistanlı devlet adamı ve müslüman lider. (Ö. 1693) Apak Hoca veya Hoca Hidâyetullah adlarıyla da bilinir. Ch'ing sülâlesi zamanında 1663'te Pekin'i ziyaret ederek Çin ile kültür alanında iyi münasebetler kurdu. Bugün de çeşitli menkıbeleri ağızdan ağıza dolaşan Afâk Hoca'nın, İslâmiyet'in Doğu Türkistan'da yayılmasında büyük emeği geçmiştir." Orhan F. Köprülü, "Afâk Hoca", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 1, İstanbul, 1988, ss. 396-397; Raşid Cumayev'in verdiği bilgiye göre, XVII yüzyılda Kaşgar'da faaliyet gösteren Meşrebin hocası meşhur şeyh Afâk Hoca, müritlerine Mesneviyi şerh etmek gibi büyük ve sorumlu bir vazifeyi yüklemiştir. Bunun neticesinde Mesnevideki tasavvufî hal ve makamları, remiz ve istilahları, mana ve mahiyetini anladıklarından dolayı müritlerin ruhani eğitimi tekmülleşmiş, manevi derecelere ermelerindeki tecrübe ve maharetleri yükselmiştir. Raşid Cumayev, *Rumi ve Meşreb-Mumtaz Edebiyat Meseleleri*, Taşkent, 2006, s. 78.

ile mukabeleye tâbi' yok iken kavgâyı bâsâlmayub nâ'ilâc gazâyâ çıktı. 60 bin mikdârı asker ile mide yolgun dediği mevziye gelüb askerinin kevbline mağrur olub bâ huzur bâ kere koçub yâtdı. Rusya bu tegafülden istifâde ederek az asker ile ba'zılar kavlince 500 ba'zılar 1500 derler. Gece içinde deryâyı Seyhun'u geçüb top attığı ile leşker-i İslâm lerzeye düşüb bi tevkif kâçdılar. Çâdır kuş Zenbur'un top tüfenk hazine define yerli yerince kaldı. Küllisini Rusya evvelce kılıb aldı. Gafleti erlik sâymak bu taraf hânlarımızın başlıca hünneri olup fehmi-kâsıralarından bunda 2 fâ'ide-i bi fâ'ide mülâhaza ederler. Biri böyle bir pervâlığı düşmânımız gördük de kuvvetimize hamel idüb kalbi siskânur. Sâni öz askerimizin havf ve korku girmeyüb şecâ'atle olur diyorlar. Bu ise politikaca bir şey örneğine durmaz aklâ ve naklâ bunun merdud olduğunu bilmez.

Beher iş Buhârielerin dediğince olmâdı. Hüdâyâr hân da va'desine vefâ kılmadı. İmdâda gelmedi. Kendi istiklâl üzere asker cem' kılıb Rusya'ya muhâlefet ettikten Hocend ve Cezah ve Oraytipe elden gitti. Ya'ni bunları Rusya zabt etti. Bundan sonra Rusya ile uzlaşub irâde musâlaha oldu. Rusya bu tarafı bertaraf ettiği ba'dında Buhârâ müzâfâtına el atub 1285. Hicriyede (M. 1868/1869) Semerkand'ı aldı. Andan Kurgân'a kadar vârdı. Ben ba'd emir dahi Rusya ile müşârate kılıb beyinlerinde ıslâhat câri oldu.

Hüdâyâr Hân Rusya'dan hâtır cem' olup oyun gölgede ve gün bâride eyâmını ötkârdıktan fazla zulm ve setminden halâyık azarda olub yüz çevirdiği esnâda Müslümânkul oğlu Abdurrahman Aftâbeci¹⁴⁶ ile arâlarına muhâsemat düşüb asker kelâ iftâbecinin elinde olmağla hânın bunâ mukâbeleye kudreti kâlmayub Rusya'dan imdâd talebinde Tâşkend'de câymış geldikten sonra havâb gafletinden gözünü açmış görür ki kâryevm lâyen fi'l nedime kadem bâsmış Tâşkend'ten Zenburg'a yebârılib andan mahlemizin ağniyâsında Hâcı Ömer efendi hikâyeye eyledi. Hüdâyâr Hân Rebur' â yebârıldık da bizler yârmunkeden kâytub şehre varır idik. Bir Beykiyete hân gelür haberi buldu. Bâşımıza destârlarımızı çâlib ikimize çapânlarımızı sâlib hânın altına çıktık. Arabadan düştüğü ile bizleri görüb bunlar kimdir deyü sordu. Hizmetindeki adam bizleri bulurdu Merginânlık kalleriniz deyü

---

¹⁴⁶ Aftabeci Hokand sarayında, hanın temizlenip yıkanmasında görevli olan düşük dereceli bir hizmetkârdır. Hokand Hanlığı'nda aftabeci unvanıyla öne çıkan şahsiyetlerden birisi Müslüman Kul'un oğlu Abdurrahman Aftabeci'dir. Yalçınkaya, 2018, 88. Buhara Hanlığı'nda hanın yanısıra saraya gelen misafirlerin el yıkamalarında da su dökme vazifesini üstleniyordu. *Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi*, "Aftabeci" (A Harfi), s. 286-287.

cevâb verdi. Beykit ki Kerden'den sonra bizi kâşına da'vet kılıb sergüzeştini beyân zımnında benim bu hâlime sebep aysı evliyâ filânı falanılar buldu vebâlim anlaradır vâlâ bu bednâmlığı boynuma almazdım dâhil düşsem su koşub tuşârdım deyüb bi hâs bu arbetin pişmânlığını izhâr ve aldânub esir olduğunu armân eyledi.

Hüdâyâr'ın Müslümân Kul vaktinde müşterek hânlığı 12 yıl Müslümân Kul katlinden sonra Malla Hân münâzasına hükümeti 2 yıl Malla Hânın sonunda Mollâ Âlim Kul'ın müşevveşi ile hânlığı bir yıl ve ziyâde ahir hânlığı 9 yıl cem' 25 yıl mikdârı saltanat sürüb 1291 Hicriye'de (M. 1874/1875) a'bâd nimet ve duçar nimet olmuştur. Bâki ahvâl mâfâtı ve mahal vefâtı ahirde yazılır.

Hüdâyâr Hândan sonra hâllerinin ve bi Sebât Hânlarının beyânı Nasreddin Hân¹⁴⁷ İbn-i Hüdâyâr Hân hükümetinin intihâsına karib uş tarafta me'mur Kırgız nâmında bir adam çıkıp iddi'â kıldıktan Kıpçâk ve Hokand kuşunu ile Abdurrahman Aftâbeci ibn Müslümân Kul'u hân anâ yebârdı top tüfenk gelse anınla gitti bu vakitte oğlu Nasreddin Endicân Hâkimi idi. Aftâbeci olduğu me'mure vârmayub uşda tuktâdı çünkü iftâbecinin gönlünde atâsının intikâm acısı henüz mergüz olduğundan Hüdâyâr hânı katl kılmak anın nezdinde i'mâl-i vâcibeden ma'dud idi.

Ömrü boyunca muntazır evvelin bu amâl fâsidesine Hüdâyâr'ın askerden hâli ve esbâb ve eslehadan âri kâldığı tâm kolây düşüb Merginân'da hânın Lâboy'un birâderi Sultân Murâd¹⁴⁸ Beykeni azdırıp Hüdâyârın örneğine anı hân kılmağa vaad ve ahd eyledi. Nasreddin bu ittifaktan agâh olduk da çünkü böyle hıyâneti atâsına inhâ ve i'lâm lâzım iken bil'akis Aftâbeciye 50 bin altun virüb Sultân Murâd ile eden şartından döndürüp atâsının katline râzı olarak kendini hân kılmağa and ile

---

¹⁴⁷ Hüdayar Han'ın oğludur. Türkistan Genel Valiliğine bir mektup yazan Nasreddin Han, tahta çıktığını ve kendileriyle iyi ilişkiler içinde olmak istediğini bildirdi. Buhara emirinede bir mektup gönderen Nasreddin Han, dinlerini korumak namına Ruslara karşı isyan başlatıldığından ve onlarla savaşılacağından bahsediyordu. Fakat neticede Ruslara karşı verilen tüm mücadelelerde muvaffak olunamadı ve Ağustos 1875'de Ruslar General Kaufman öncülüğünde Hokand'a girdi ve şehri teslim aldılar. Ardından Ruslar, Nasreddin'e 22 Eylül 1875'te bir anlaşma imzalatılırsa da buna uymadılar ve Rus Çar'ın 19 Şubat 1876'daki HokandHanlığı'nın Fergana Bölgesi Adı Altında Türkistan Genel Valiliği'ne Bağlanması emriyle Hokand Hanlığı resmen sona erdirildi. Nasreddin Han ise Taşkent'e sürgüne gönderildi. Ziyaev, 2007, 297-298-295-320.

¹⁴⁸ Yönetimlerin sürekli el değiştirdiği Hokand Hanlığı'nda 1862'de yine bir taht değişikliği yaşandı. Alimkul'un öncüsü olduğu muhalif grup, Malla Han'ı öldürüp, onun yerine 15 yaşındaki Şah Murad'ı han seçti. Onu han seçmelerindeki en büyük sebep devlet yönetiminin Alimkul'un eline geçmesiydi. Henüz çocuk yaşta olan Murad Han, tecrübesizdi ve Ruslara karşı koyabilecek bir konumda değildi. Zaten uzun süre başta duramadı ve Buhara Emiri Muzafferiddin tarafından idam edildi. Türkmen, 2019, 184-186.

mukâveleyi müstahkem kıldılar. Bu esnâda Hüdâyâr hâna Rusya tarafından ba'zı teklifler vârid oldu. Hân bu maslahatı Aftâbeci'ye i'lâm idüb müşevveret sorâdık da Rusya'a cevâb red vermek belki elçiye i'dâm etmek ile hat yâzdı. Hüdâyâr hân bu iş olmaz diye tekrâr adm-ı yebârında hân mürted oldu. Rus'un sözüne girdi sorduğunu verâyım dedi şimdi muhârebe hân ile vaciptir deyüb zamirinde müstettir nifaka bunu âlet vasıla ve oğlu ile eden vaadine vefâya bunu vesile kılıb Nasreddin'i yânına alarak azm Hokand eyledi. Hüdâyâr Hân bu fesâdın önünü almak için Rusya'dan imdâd talebinde Taşkend'e gelüb öz ayâğından esir olduğu faslında yazılmıştır.

Aftâbeci hândan hâli kâlan Hokand'a girib Nasreddin'i hân koydu. Ba'dehu cemi' kuşun¹⁴⁹ ile gelüb Hocend'i muhâsara kıldı. Rusya ile uruştu ise de hiç etmeyüb Merginân'a kâyıtdı. Bu esnâda Rusya gelüb Namangan'ı¹⁵⁰ aldı. Andan Hokand'a vârid Nasreddin hân uruşmayub Rusya'yı kârşılıb hürmet ile kütüb aldıktan anı yerinde ibkâ kılıb andan Merginân'a geldi. Rus geldiği ile Aftâbeci cemi' Kıpçak kuşunu alarak İlâtiye'ye gitti. Fıkrâ Rusya'ya istikbal çıkıp ser feru ettiyse de Aftâbeci'yi vermediler bahanesiyle Generâl Üsküplof Merginân halkına nice bin talâ alum saldı. Bunâ “lek” pulu nâm koyuldu. 20 bin talâsını nakit alıb bâkisini cem' kılmak için bâtır bâşı deyüb beser adamını bu hizmete koyub mezkur generâl askeri ile Endicân canibine öttü. Bu arâlıkta Numânkend halkı bâş kutârıb Müslümândan kevb adam şehit bulub şehrine Rusya elinde kâldı.

Endicân'a giden Rus askeri bir hayli adam zâyi' idüb bu firkanın serdârı Generâl Galâvâçof mecruh olarak Namangan'a kâyıtdı. Ahâli Endicân'ın bu gayretinden Merginân halkı yüreklerek “lek” pulu doğrusunda kavgâ çıkârıb bozulub bâtır bâşını öldürdüler. Veli Hân¹⁵¹ turâmı emir asker idüb Rusya kasdına

---

¹⁴⁹ Kaynaklarda Kuuşbeyi ya da Koşbeyi olarak geçmektedir. Hive Hanlığı'nda da 19. yüzyılın ilk yarısında kuşbeyilerin mevkişi handan sonra gelmek üzere oldukça yükselmiş, vezirlik, başvezirlik makamlarına getirilmişlerdir. Geniş bilgi için bkz., Yalçınkaya, 2018, 105-106.

¹⁵⁰ Fergana Vadisi'nde yer alan Hokand ve Namangan şehirleri XIX. yüzyılda 113.000 kadar nüfusa sahiplerdi. Nilgün Ödemiş; *XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları*, Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 40. 1941 ve 1960 yılları arasında bir vilayet olarak Özbekistan haritasında yerini alan Namangan, 1967 yılında tekrar vilayet haline getirilmiştir. Ülkenin doğu kısmında yer alan vilayet, 7900 km²lik bir alana yayılmıştır. Bölgede, mimari, iktisadi ve kültürel merkez olarak kabul edilen Namangan şehri ile birlikte 11 kent, 12 kasaba ve 99 köy bulunmaktadır. Özkan Küçük; *Sovyet Dönemi Özbekistan'ın Ekonomik Durumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2006, s. 8.

¹⁵¹ Hocalar devrinde rastladığımız Velihan Töre, Haziran 1857'de 10 yıllık bir süreden sonra yeniden harekete geçerek Kaşgar'a saldırdı ve Kaşgar'a bağlı Kızıl Derya ve Sekkiz Taş gibi bölgeleri ele geçirdi. Ancak Eylül 1857'de İli ve Urumçî'den gönderilen Çin birlikleri sayesinde ele

atlanub bâlıkçı kalasına geldiler bunâ kârşî Namangan Rus askeri çıkdığını bir Müslümân gece ile deryâyı serden yüzüb geçüb Veli Hân Töre'ye haber kıldık da ol bi endişe evliyâ bu hayr-ı havâh Müslümânını câsus deyüb bâğlâb arub sokub eğer Rus burâyâ gelirse sözüñ râsıtır. Âzâd ederim vâlâ cez ederim öldürürüm diye setünke tâkub koydu. Özleri tavn yârisına kânel oynâdub oyun gölgede oturub irtân Namangan'ı alurumuz ba'dehu Tâşkend'e vârimiz ferzi ile yâtub o halâtlar Rus askeri bunların yâtdığını yayılıp durub deryâdan ötüb gelüb vakt-i seher zemburun müntak attığı ile bi pervâ yatân kuşun uyku mesteleği ile bâşları kirâmın kân râb şâşdı pervânında olub kândı.

Rusya askeri bâlıkçı kalasına girib ot koyub kevb telefâtlar etti. Mezbur bâğlânmış haberci biçâre sûtunda yâñub gitti. Kâtlamayub kâlân kâmpir çâl ağrak aksak zemin şel vazif el hâlden i'da Rusya'nın adâletine istinâd ve nizâmlı askerine i'timâd idüb ya'ni Rusya bir şehri alıp içine girdikten sonra ahalisine kat'a zahm ve ziyân geltürmez za'mında kâlân sâdeler kâçânları ahmak diyân dâñalar küllisi od içinde kâlub feryâ ve figân ile teslim ruh ettiler, eyâm-ı İslâm'da ne kadar kargın ve ne mikdâr sürgün olursa da böyle bi rahimlik görülmüş değil ikân nizâmlı İshâk Namangan'ı böyle beyân eyledi. Kâbun beşiği vakti idi. Bir yevmeşum bulub hân âbâd kışlâğına vardım bu hinde Fulâd Hân Bey âbâd kışlâğında Gülşir nâmında bir adamın hizmet ve terbiyesinde kendini pinhân tutup durur imiş. Mezbur 2 kışlâğın arâsın yârim tâş mikdârı yerdir. Adamlar mezbur Fulâd'ı¹⁵² ağvâ kılıb saltanat-ı hüsnü dimâğına düşürmüş hân günârmin bulmuşlar. Hân âbâd hânım âbâd kışlâğı ve bu etrâfin halkı hafiyeye vârib gülhem bunâ bi'at kılmışlar. Bizler bu müşemmeseden bi haber idik. Bir gün bir bağa girib namâz kılar utâb durub idim. Hân geldi avâze buldu bâğın bir safasına giyiz kilâm tuşâb orun hazırladılar. Acabâ' bu Kâysı hân ola? Deyüb durduğumda 40-50 mikdârı adam ile hân geldi. Zamân zamân Fulâd Hân diye münâdiler bâzâra çıkıb nidâ kıldığı ile ehl-i kesbe her biri dester hân gütârib top gelüb gitmeye du'â ve alkış etmeye bâşladılar, biz hem cem'iyete dâhil olub, kutlu bulsun! Mübârek bulsun! Resmini edâ ettik.

---

geçirdiği tüm bölgeleri kaybeder ve 18 bin kişilik birliği ile Hokand'a çekilir. Kurban, 1992, 102-103.

¹⁵² Pulat Han. Şiban ulusunun başında Külük-Ming Timurun oğlu Pulat (Fulat) bulunuyordu. Pulat Hanın Arap Oğlan (Arap Şah) ve İbrahim adlarında iki oğlu bulunuyordu. Babalarının ölümünün ardından kısa bir süre sonra hâkimiyet bu iki kardeşin eline geçecekti. Mustafa Kafalı, *Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu*, Makaleler, Ankara 2005, 27.

Eşikde Kırgızlardan bir iki adam durub arızlarınız bulsa kân kazretlerine aytunuzlar dimeye bâşladı. Bir iki mirzâ ya'ni kâtib safânın bir çetinde oturub yâzmaya hân anâ mühür bâsmaya bâşladı. Bu hat her şehrin büyüklerine ve beylerine imiş ki, halk bize bi'at etti, biz dahi bu yolda bâşımızı ortâya koyub hin yoluna cânımızı bezl-i İslam uğruna hizmet için bel bâğlâdık, her kim dine muhabbeti ve gazâyâ meyli vâr banâ gelsin demekten ibâret idi. Evvel gün yâtâkhânemize Aytub kondu. Ertesi işittik ki gece ile hân kaçmış neden böyle oldu deyüb durmuştuk. Bâki cân nâmında bir adam 40-50 Kırgız Kıpçâk ile gelüb düştü. Fulâd gâni istiyor imiş bâki cânı Rusya bu hizmete koşmuş bu ise bilhâs Fulâd Hân için değil idi. Rusya işitmiş ki Şol tarafta bir adam hânlık hareketinde olub halk içinde müşemmeşe vâr imiş kimisi de anı tutup geltüresin.

Sanâ Hokand hânlığı veririm demiş Bâki Cân bu hafiye hânının nerde olduğunu bilmeyüb şehir beşehir kışlâk bikışlâk sorâşak ile Fulâd Hân'ın evvel gününe düş olmuş. Hân bunun geldiğini bilüb kaçmış Bâki Cân Hân âbâddan Fulâd'dın haberini arkâsından cunâdı 30 addır dedi ki dâğları aktârıb tepâlemeyüb Karâ Su kışlâğında imiş diye işitüb gelüb kışlâk ehlini kısüb öyle ederim böyle ederim elbette tâbub birâsızlar alıb giderim deyün anda yâtub ohlâdık da Fulâd Hân şol yerde bulsa gerek bunları yâtdığı yerde bâsub bârçasını öldürmüş. Fulâd Hân Rusya'dan bu kadar adam kırmış avâze fi'l hâl etrafa yâyıldı. Çünkü böyle vakitte hasmına cüzi bir zarâr tikürmek avâmın reyine göre ikbâl geldiğine dâl bir iyi fâldır bu debdebe ile hânın hizmetine halk cem' olarak evvelki hâruc eden hân âbâd kışlâğına 5 mençe adam ile gelüb girdi cevânib-i erba'dan Kırgız Kıpçâk ve gayri hem fevç¹⁵³ bunâ tâbi' oldu. Andan Aske kal'asına geldi. 2-3 ay mikdârı anda durdu. Aske'den 20 bin ve ziyâde adam ile Merginân'a geldi. Merginân'da Hüdâyâr hânın birâderi dahi sagir ve narsidliğine bâkmayub bu gadar da boğâzlattı. Bu bi rahimlik havfindan Nasreddin hân Hokand'da durâmayub hâlliğini tâşlâb çıkıp Tâşkend'e geldi. Entehi kelâm kârî İshâk Hokand'dan Nasreddin Hân gittikten sonra pâyitaht Merginân olarak deryâyı Seyhun'dan o yüz kelhem Fulâd Hân'ın mahkûmu olub her şehre hâkim ve beyler nasib kıldı. Hokand'a Abdullah bey ibn Âlim bey Kırgızlı nâ'ib koydu. Kırgız Kıpçâk ki ne semtten sâlkun yel esir bi muhâba anâ gider cümlesi Fulâd Hân'a tabi' oldu. Her ne ise bu kış hükümetini câri

¹⁵³ Dalga. Bölük. İnsan kalabalığı. Cemaat. Takım. Koşmak. Sür'at etmek. İyi kokunun dağılıp yayılması. İsmail, 1990, 276.

ve sözünü nâfiz kılıb darb-ı Hokand Fulâd Hân deyü nâmına sikke sokturub hân ismini intişâr ederek durdu. Rusya'ya ser virmeyüb anınla muhâbere dahi kılmayub özünce bunu bir siyâsetten ad etti. Yaşlanınca her ne kadar hoca hâfız okumuş ise de “bâ düşmân müdürâ” mısra'ını ma'nâsıyla okuduğu boşa kendi “ve advâ lehm mâ estetam men kuvvet” emrini dahi terk ile esbâb-ı¹⁵⁴ esleha ve alât-ı harb gibi düşmana mukabeleye lâzım gelen sebeplerden birine teşebbüs etmeyüb tevekkül mahza istinâd ile boşa yâtdı. Altında ne gibi işler öttü. Onları hiç fikre almayub tâ bu vakte kadar Rusya'nın ne derecede düşmân kâvi olduğuna akıl ve ferâsetleri vârmayub tevekkül bâbında bilâ sebep düşmana zafer ümidinde olarak sa'yını yıla sâtdı. Bu ise itikâd-ı cebriyeden bir şu'be bulub bu hususta yâlguz Fulâd hân mes'ul olmayub tarafımızın cemi' hânân ve ümerâ ve belki ulemâların bu taksirâtında azarları şer'â gayri makbul zannederim.

Ne ise bu kış öttü yâzıttı. Evvel bahâr ile Tâşkend'den Rusya'ya askeri çıkıp deryâdan öttü. Deryâdan öttüğü haber ile Kırgız Kıpçâk kuşunu Aftâbeci'ye ıraklaşub öz yoluna cunâdı. Fakat fikrâ ile ahvâle ne olacağına özü yetmeyüb Fulâd Hân da bir gece çıkıp tâb tarafa gitti.

Aftâbeci ile Fulâd Hân'ın Merginân'dan çıkıp gittiğini bu tarzda tefsil ve beyân kıldılar ki Tâşkend'den Rus askeri çıktığını işittik de Aftâbeci hân müşarünileyhten izin talep bilib bu sefer su kuş ihtiyârını banâ bir gül sonunda nâmım sönmekten bi hizmet kılâ ki bu yolda başıma berây¹⁵⁵ yâ Tâşkend'i alıb Almatâ'ya kidây deyüb kelâmı şerifi kavline alub yağlâb and ekid ve imân-ı şedid ile inândık da hâzinede bâr gümüşünü çıkârıb bunâ bir de Aftâbeci de gümüşünü alarak cemi' Kırgız Kıpçâk kuşunu ile Rus askerinin altından vârdı da elçileşib öz yoluna gitti. Gittik de nik¹⁵⁶ tenç gitmeyüb Merginân'ın Aksakâllarından 10-15 adamın adını tutup hat kılıp düşmâna Fulâd Hân'ı tutub Rusya'ya vergizler bârçamız emin ve amân oluruz. Bu hât Fulâd Hân'ın eline düşüb ismi yâzılmış adamlarını birer birer çağırıp öldürüp gecesi özü de çıkıp kâçmış hâsil Rusya'ya hiç zerd ma'ni olmayub Merginân'd'a girdi. Ba'dehu şehri şehre asker koyub Fergâna müzâfatının küllisini zabtetti. Hokand'da Fulâd Hân tarafından nâ'ib turân Abdullah Bey kâçub Kâbil semtine gitti. Kırgız Kıpçâk'ın ülkesi menzilesinde

¹⁵⁴ Vasıtalar, lazımlar. Devellioğlu, 2015, 263.

¹⁵⁵ İçin, maksadıyla. Devellioğlu, 2015, 97.

¹⁵⁶ İyi, hoş, güzel, beğenilen. Devellioğlu, 2015, 978.

devrân süren meşhure Kurmân Cân dâd havâh işbu Abdullah Bey'in vâlidesidir ki Âlim Bey Kırgız'ın zevcesi olur. Gâyet âkıla ve söz için hâtun imiş.

Fulâd Hân Merginând'an gittikten sonra bi karâr kâçub dağdan tâb aşub yürüdü. Aske'de iken vaktinde Şâh Mirzâ nâmında bir serkerdeyi öldürmüş idi. Generâl anın oğluna Fulâd Hân'ını tutup geltürmek hizmetini sipâriş kılıb ol dahi atâsının intikâmı için arkâsından esteb yürüb Alây dâğından tutub geltürüb Rusya'ya verdi. Merginând'a bunun için mahsus dâr yâ sâb anâ asdı hükümeti altı yedi ay mikdârı olmuştur. Yâşı 30'lar çâmâsında vâd idi diyorlar. Ba'zılar bunu Murâd Hân'ın oğlu değildir sırf Kırgız idi. Yâlgândan hânzâde kılın hân gütârdılar deyü söylediler. Bu kavlin kâ'ili bunun hânlık iddi'âsını böyle beyân eyledi ki Fulâd asıl da İshâk nâmında bir sahrâvi kâdının oğlu imiş mezbur İshâk sâf Kırgız idi. İshâk'ın işbu hân bulmuş oğlu Fulâd ibtidâ Merginând'a tahsil kılıb sonra atâsı bunu Buhârâ'ya yabârmış iken Semerkand'da Fulâd ibn Murâd hâna yol kub anınla bir hücrede durmuş az müddet içinde Fulâd ibn Murâd hân hasta olub vefât etmiş de Fulâd merhumun esbâb-ı elbise kitâb vesâir eşyâ küllisi bunun elinde kâlmış kitâbın içinde müteveffa Fulâd'ın şecere kâğıdı vâd imiş. Bu zât eline kâyıtdığı zamân böyle bir mezbezeb vakte musâdîf olub iyânı bunun evvelki ismini Nash ile ahâliye bunu şecere-i merkumenin yüzünden Murâd Hân'ın oğlu Fulâd deyü tasdik ettirmiş de birdenbire hânlık rütbesine es'âd idüb ahirde bu belâya duçar etmişler. Mezbur İshâk kâdının Kırgız olduğunda iştibâh yok ikân aceb değil anâsı Murâd hânı düşünde görmüş olsa deyüb kâdı aşur Ali latife ile bu hikâyeyi Merginând'a iki üstâzdan işittiğini söyledi.

Bu haber sahih ise Fergâna hânlığı ibtidâ Bâbü Hân'ın oğlu deyüb hile ile bir hân düzelmiş ikân ahiri yine öyle bir düzme hân elinde inkirâz olduğu tevâfuk gayriyedendir. Bir nüshanın ibtidâsı ne ile iftitâh olunursa ahiri anınla ithâma erişür kavlini mâsıddıkası mu'âyene görüldü. Kimisi de asılıb oldu nâhık nârsidleri katlinin cezâsını buldu.

Fulâd Hân'ı asdıktan sonra generâl Aftâbeciye adam yebârub mensub veririm hâkim kılarım deyü aldâb ele düşürüb bu dahi Hüdâyâr Hân'ın arkâsından Runber tarafına yebârdı. Mur Kırgız ki Hüdâyâr Hân bunun debdebesiyle esbâb-ı eslehasından ayrılıb inkirâz-ı devlet Fergâna'ya sebep ahir o olmuştu. Bu da nefi kılınıb Nebsi kal'asına geldi. Bu arâlık da yetimce hân deyüb bir nehre nâm çıkıb

bunun hiçbir yere eli yetmeyüb elimi dikmeyüb öz özünden belirsiz olub gitti. Belki çıktığı dahi beynâr olub fakat yurdun özün kulâk haberi intişâr etmiş ola.

Hatmül kelâm Hüdâyâr Hân'dan sonra müşevveşlik ile ise de aluğ güneşin eseri bâkdıktan sonra dahi birâz vakit ruşenlik gösterdiği gibi bir iki yıl hân hân deyüb söylenüb hân ismi sönmeyüb durdu. Akıbet 1293. Hicriye (M. 1876/1877) ile 94 beyninde bu vilâyet hân zikrinden hâli ve isimden büsbütün âri oldu kâldı. “Gül men ileyhâ fân ve yebkâ ve ceh Rabbin zül Celâl vel ikrâm” ma'nâyı mefhumu

Demiş vâcib Te'âlâ fi'l kelâm   Ve yebka Allah lâ yebka ilâ nâm
Karib devret yüzüyle vârmış hükümet   Bezin şum asrımız etti temâm
İşbu dört mısra'ın evvel kelimeleri   İle temâm lafzından bittemâm

Târih çıkâr

Sene 1294 (M. 1877/1878)

“Men ceHz gâziyâ fakad guzâ” ma'nâyı münifince Fergâna hânları içinde merhum Malla Hân sultân Seyit Hân ikamelerine hükümetin şartından istiklâl el re'y derkâr deyüb mezbur hânlar inâklar elinde esir gibi emrinde nüfuz olmadıktan gâzi unvanına münâsib görülmemiştir.

İmdi siyâk sabâkının mefhumuna nazaran altun beşük evlâdının istiklâli Ma'del Hân'da gelüb bunun sonunda gelen hânlar arâda Hüdâyâr hânın bir nice yıl fâsılasından başka tâ Rusya istilâsına kadar bir devr-i kâmeldir. Hân ismi Hânzâdelerin birinde âmâ akd ve hâl biserhâ Kırgız Kıpçâk'ın elinde olduktan bu devletin mahv ve inkirâzı Tâ'if'ten mezkûretinin şe'metinden oldu demek sahte mâna' değildir.

2. 13. Vefât-I Hüdâyâr Hân

Hüdâyâr Han Renbur nevâhisinde bir kaç yıl durduktan sonra kâçub hayvâya anadan Buhârâ'ya ve andan Hindistân'a ve andan Hac-ı şerife vârib esnâyı ziyârette bir Hokand'ı mazlum hâna yolukduk da ağzına urub teşni sandırmış bunun sebebi hân Hokand'da ikân genede biçârenin hâtonunu zulma almış ikân anın elemi açısından haremin hürmeti hâtırına gelmeyüb böyle mücazât etmiş ve ba'zılar bu darb haberini böyle serd eylediler ki Hokand'da bir divâna adam vâri idi. Hân bir vakit Aske'ye vârdık da mezkûr divâna hâna bir arıza sunmuş ki içinde böyle yâzılmış. İsiz Hân kevb-i yahşi hân dürsüz mekerâyet uruşturdığı şâ'ikâ lâyıık imiş

demiş. Hân bunu bâğlıb Aske'den Hokand'a gelince urdurub çenkâllerde yâlângâç ciyâvü yurdurub biçarenin ayâkları delinmil bedeninden etler yolunmuş ara kevb ötmeyün Molla Hân olub Hüdâyâr Buhârâ'ya mezkûr divâna arkâsından vârib toplâşub arşub kâytub gelmiş Hüdâyâr Hân tekrâr hân bulduk da divâna kâçub gülşehre gitmiş. Hân Rusya kolundan çıkıp Hacc'a gittiğini işitüb divâna bu intikâmını almak için hânın arkâsından hacca vârmış. Hânını haremde tâbub yâtıkân yerinde tâş ile urub teşni sandırmış dediler.

Kâyısı birinden ise urulub teşi sandıkta hân ötkân yarâmazlıklarını der hâtır ederek bu da az kılmışlarım kefarete olsun dediği mervidir. Hüdâyâr Hân hacdan kâytub görüc dediği beldede vefât idüb 1299. Hicriye'de (M. 1881-1882) fitne-i fenâdan mu'âf ve dağdağa dünyadan halas oldu. Kevb-i garbetler çıkıp kevb-i mihnetler görmüştür. Hânlık hünkâmında mâh-ı şerif geldik de Ma'del Hân gibi sefere gidüb ay tamâmında kâytub müsâferet ile edâyı farz eder ikân hâlet garbetinde refiklerine direktmiş ki keşke ikbâlîm yüz virüb devletim ba'zı bayâğdan elime gelse ay değil yılını muttasıl ravza ile otkânırdım deyüb kusurlarına itirâf eder imiş.

İlâve

Fergâna hânlarının her birinin cülusunda havn nâhık hadden aşub dökülüb hususen Ma'del Hân sonunda hânların fitrâtı kânları su gibi akıb ba'zı fitneler de kötöleri öldürdükten sonra sagir yâş bâlâları arabaya sâlib çıkârıb deryâyâ tâşlâb böyle bi günây bin betçe ve hânzâdelerden hângisini kırmışlar. Hüdâyâr hân ile Müslümân Kul arc vâkı'asında Kıpçâk Kırgız'ı şöyle kılmışlar ki 2 kişi bir meçhul ya'ni tânumâğân adama yoluksalar kimsin dedik de serdimin dese buğdây değil deyüb buğdâyâ teli gelmeyüb buydây dese öldürmüşler. Kırgız Kıpçâk içinde üsmüş. Buğdâyâ teli gelemeyen serdiyelerden nicesi buğdây deyib olub gitmişler. İşbu if'âlât bi râhimâne zamânımızda olân nizâmlı pâdişâhların kânununa nisbet bin ağırkâr ve acayib hâl görünür ise de asyâyı vasıtı ümeraları nezdinde i'dâm insan bir amele-i ihsân menzilesinde sâyılıb cüzi töhmet ile müntehâyı mücâzât-ı beşeriye olân katl-i umur âdiyeden ad edilmiştir.

İslam'da katl-ı nâhıktan akvâ günâh olmadığı nâs-ı kerim ile müsabet ikân hânlar adud ilehi tecavüz idüb şer'i şerifi re'âyâya kılmadıklarından te'disi bâşlarına yitib devletleri gelen lem yekün devrine dönmüştür ya'ni vücuda gelmediği gibi

olmuştur – ba'zıları hânların tarafını tutub böyle işlerde fetvâ ile ederdî dedikleri beykâr ve boş olub bu söz ulemâlara bühtândır, eğer fetvâ verilmiş olsa dahi anların zulm ve darbından havfla evvela fetvâyı sahih ve ihtiyâr sarihle olmaya âri şer yesir ile hayı kesir mercu mahalde katl ba'zı ihyâ el lecemî' kâ'idesine mebni böyle kârı ulemâlar bir nevi tecviz ederler ise de hânlar ol hadde bâkmayub evvel aher if'âllerinde arzuyu nefîsden mâ'adâ bir şey görülmediği ahvâl-i sâbık ve etvâr lâhıklarından ma'lum and ehl-i el arif ve müsteğni an el tamâm yefter “mâde pürur nerkeş istedikleri târkes” bu if'âlin bedlinde söylenmiş imiş.

Hânların himmetleri fakat kend ömürlerinde râhata münhasır olub ne sülâlesinin bekâsına ve ne de fikrasının servet ve gınâsına müsâdeli bir iş ettiği görülmeyüb kendileri de temenni ettiği kadar râhat ile gittiği ma'lum değildir. Fikirlerini fakât icmân yemân kimâna kasr idüb yâlguz bunâ fâni' olmuşlar. Kanâ'at gayrilere memduh ise de pâdişâhlara mazmum olduğu deni himmet demekten kinâyedir.

Merginân'ı kârı Hâmit Efendi söylüyor. Hüdâyâr Hân Merginân'a gelmiş idi. Bir gün bâzâr ortâsında gidip vârib ne oldu bir dükkânın altına tuktadı ehl-i sevk¹⁵⁷ kelâ hânını temâşâyâ durdular. Hân yesâvüllere hâykırdı üşle mevnâs kızgını filân filâyını uranlar dedi bir biçâreyi tutub ura ura öldürler öldükten sonra da yüz tabâk arulgândır kevârını filân kılây üldime deyüb at ile bâstırdı yürüdü gitti. Hiç kim bilmediği neden böyle etti meğer mazlumun kâşında durânlar dedi ki hân geldikten buyâk teklib kirâb durmuştu. Hân da 1-2 def'a yemân gözüyle bâkmıştı. Başka cerimesi ma'lum olmâdı. Bes bundan bilindiği hânların fetvâsında yüzüne bâkmak müstehâk katl imiş. Bunu Kâyısı Mollâ'dan sormuş Kâyısı Mollâ onâ fetvâ vermiş öyle olsa hânların ahlâkına ulemaları ne tarika peyvend¹⁵⁸ kılmak gerek ve ne yüzden fetvâ ile amel kıldı demek gerek. Öz belde gelince yürümüşler ahiri bu belâyı bulmuşlar. Ve İslâm ali men itba' ilahdı.

Tevârihlerin tahkikine bâkıldık da bu vilâyetler İslâm'dan akdem ferisyân mecusileri ve etrâf müşriklerin zir-i tasrifinde gâh ufâk tevfkâk rü'esâyâ tâbi' gâh cümlesi bir hükümete câmi' durub zuhurdan İslâm'ın asr-ı evvellerinde bâ cem'hâ İslâm tasrifine geçüb 500 yıl mikdârı devrân sürmüş yedinci asrın evâsıtında

¹⁵⁷ Zevklenenler, lezzet alanlar. Taş: Cenab-ı Hakka yakınlıkla, kurbiyetle veya uyanık kalble iman ve Kur'an hakikatlarından zevk alanlar. İsmail, 1990, 225.

¹⁵⁸ Ulaşma, varma, bağ, ilgi. Devellioğlu, 2015, 1012.

Moğolyân'dan Cengiz Hân ve evlâdının çingâli'na giriftâr olub birer yüz yıl kadar kâfir elinde kâlmış ise de yine evvel sülâleden İslâm'a gelenlerin ve ba'dehu emir Timur'un ve evlâdının vesâir nesilden olân İslâm hânlarının hükümetinde 6 asır eyâm otkârıb elhâletü heze Rusya devletinin taht-ı himâyesinde geçmiştir. Hazreti Kutibe'nin Merv'den çıkıp 10 yıl zarfında zapt ve tashir ettiği arâziyi Rusya dahi Almatâ'dan çıktığı i'tibâr ile 10 yılda istilâ etmiştir. Türkistân ve Fergâna'yı sehir Rus askeri bâşdan ayâk 10 bine bâliğ¹⁵⁹ olmayub telefâtı ne kadar mübâlağa ile söyleseler de bir meksden¹⁶⁰ artuk değildir. Bi mübâlağa söyleyenler 500'e de yetmez diyorlar. Âmâ İslâm'dan fakat çemkinden içi tâştan 10 mekse karib adam tufrâga düşüb gayri câylardaki ile mecmu'a elli altmış misk belki ziyâde Müslümân öteden ufâkdan zâyi' olduğunu rivâyet ederler.

Rusya'nın bu memleketleri idâresine almak efkârı Tâtâr Hânlığı¹⁶¹ inkirâzından ya'ni sarây hânlığı bittikten bâşlıb dimâğına düşmüş ise de ara sıra Avrupâ tarafının â'ilesinden sâni şehirnâk dâna ve Dânişmen hânları ve meclisi müşaveresinde diyânetlü âkıl ve diplomât vezirleri olduğundan ve bey ve hâkimlerin ittifâkı ve ahâlinin ulu alâmire itâ'at ve inkıyâdlarından Rusya ol efkârını gâyet aheste akrânlık ile icra ederdi.

Kaçân Ma'del hân vâkı'ası zuhura gelüb akabinde hânların reâkabet ve ihtilâf ve hilkatın nefâkât ve ihtilâli görülmeye bâşladı. Rusya bundan istifâde ederek efkârını meydâna çıkârıb hayli ilerledi ise de karim ya'ni Sivastopol soğuş bu taraflara birâz müddet sekte vermiş idi. Musâlahadan¹⁶² sonra tecdid-i vasıla ile yine divâ'ına devâm ederek cüzi zamânda külli memâliği idâresine alub mutâbından ziyâde tevfirâk kazânmıştır. İşte Bahâdır Hân'ın gayret zâlimânesi Rusya'nın maksadı müsemmerden bâşka bir şey göstermemiştir. Rusya mezbur müddetten ya'ni sarây hânlığı izmihlâlinden ayâk bunların kâsında dakika fevt¹⁶³ etmeyüb gece ve gündüz anın zikir fikrinde meşgul anlar ise bundan bi haber birbirlerini kâtil ve maktul olarak netice-i kâr bunâ müneccer oldu.

¹⁵⁹ Bülüğa eren, erişmiş, vasıl olmuş, varan, yetişen, yekûn, toplam, son mertebeyi bulan. Devellioğlu, 2015, 79.

¹⁶⁰ Bir şeyin pahası noksan olma. Öşür. Vergi. Vergi almak. İsmail, 1990, 610.

¹⁶¹ Kaynaklarda bilinen adıyla Sibir Hanlığı şeklinde geçmektedir. Batı Sibirya'da kurulan Türk-Tatar Hanlığı. Tümen Hanlığı şeklinde de bilinen hanlık Altın Orda Devleti'nin dağılmasının ardından ortaya çıkmıştır. İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 2, İstanbul, 2016, ss. 511-512.

¹⁶² Karşılıklı anlaşmak. Barışmak. Sulh akd etmek. İsmail, 1990, 680.

¹⁶³ Bir daha ele geçmemek üzere kaybetme, elden çıkarma, kaçırma. Devellioğlu, 2015, 302.

İmdi tahrir saturânın selkinden¹⁶⁴ mesnâd edildiği Rusya'nın bu ilerlediği ve bu kadar memleketini cüzi asker ile azil içinde mâlik olduğu eğer ki suret-i ru'iyede nizâm mevhubelerinden¹⁶⁵ sâyılır ise de hakikat-i hâle nazaran Müslümânların beyinde galeyân eden kârşılık ve lüle ve tağyân eden şevreş ve galgala kısımlarına bâ'as ikbâl ve sebep iftihâr olmuştur. Eğer hânlar mütâla' mülde bezl-i tâl ve halkı dahi anâ matba ve ufâk ol risâle eğer ki bu nicelik bir evzâf hükümet Rusya gibi aluğ devlete muhârebe ise mu'âyene kılıb bilmezse de şürut ve mukâvele ile mülkünü vâkı'aya eyler idi. Yâhud kadem bi kadem mukâvemmet hatva bihatva memân'et nâşi âsânlık ile istilâ mümkün olmayub bu ana kadar hükümete himâye idüb bâz-ı bir müddette kadar seririni sâklamak muvâffak olur muydu diye gönülden geçirir meğer irâde-i hak bunâ te'allik tâbmış luh ezelden böyle yâpmış olduktan hânlar kendi kudret ve miğnetlerini hasmının kuvvet ve cesametine muvâzene edebilmeyüb târih-i tevârih coğrâfiyeyi mutlaka görmeyüb ahvâl-i zamâneye zerre itlâ' olmayub Müslümânlar bu hususta âkıldan yâzmış tedbirden âzmişlardır. “ Ezâ câe'l kazâi amel basar” Ehl-i emsele mülküne münkârlı kuşu teşbih idüb pâdişâh bâş fikhâ ve hükmâ iki olursa uçmâğa yâ konmâğa yahut yemâna yutmâğa yâ çenkâlib tutmâğa kâmilen gelüb birine gelen kâmeliğin zarârı cemi' ibdâne sirâyet eder olduktan bâş bunlara berâber nazar eyleyüb bir dişine ziyân gelmemesini mutâla'a ve mülâhaza etmek lâzım ikân hânlar fakat başlığına mağrur olub azâyı mezburelerden ağmâz¹⁶⁶ aynı eylediği için tırnâklar dökülüb kanâtlar koyulub cüsse-i adem kuyruk kâtibler elinde kalem oldu kâldı. Ne yâpmâk gerek.

---

¹⁶⁴ Çekmek veya çekilmek. Gitmek. İthal etmek, içeri sokmak, girdirmek. Bir yerden haber getirmek. Yumurtayı rafadan pişirmek. Bir kimseyi başı üstüne bırakmak. Katı ve sert söylemek. Çağırarak. İsmail, 1990, 869.

¹⁶⁵ Verilmiş. İhsan edilmiş. Karşılıksız olarak birisine verilmiş mal. İsmail, 1990, 634.

¹⁶⁶ Göz yummalar, göz kırpmalar. Devellioğlu, 2015, 15.

SONUÇ VE ESERİN DEĞERLENDİRMESİ

Tatar alim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinin transkriptini yaptığımız ilk 67 sayfalık bölümünde geneli itibariyle Fergana hanlarının evvelinden başlanarak Hüdayar Han'ın vefatı ve Türkistan coğrafyasındaki bir diğer şehir olan Kaşgar'ın ilk dönemine kadar olan bölümü anlatılmaktadır.

Tevarih-i Hamse'de Doğu Türkistan halkının oluşum dönemi hakkında geniş bilgilere yer veren Halidoğlu, eseri oluşturma aşamasının ilk girişine dua ve beyitlerle başlamıştır. Daha sonra eserinde nelerden bahsedeceğine değinen Halidoğlu, eserin giriş sayfasında eserin içeriği hakkında bilgiler verip eserini metin içerisinde bölüm isimlerine ve konu başlıklarına ayırarak oluşturmuştur. O sebeptendir ki eserin bir plan dâhilinde yazıldığını söyleyebiliriz. Halidoğlu, kronolojiye sadık kalarak durum ve olayları genellikle hicri takvime göre sıralamış ve eserini yazarken Rus araştırmacıları W. Radloff, A. Wambery ve H. Katanovun kitaplarından da faydalanmıştır.

Kurbanali Hacı Halidoğlu tarafından 1889 yılında yazılmaya başlanan ve 1910 yılında tamamlanan bu eserde XIX. yüzyıl Türkistan'ının etnografik, siyasi ve kültürel durumunu tüm yönleri ile detaylıca görebildiğimizi ifade edebiliriz. Eserinin ilk kısmında daha çok genel bilgilere yer veren Halidoğlu, akabinde Kaşgar'da Cihangir Hoca ve Yakup Han'dan söz edip Kazak hanlarınada atıfta bulunarak kaleme aldığı eserin boşa gitmemesi için kendince temennide bulunmuştur.

Burada Hokand Hanı Şahruh ile Timur'un dördüncü oğlu olan Şahruh arasındaki benzerlik İklil Kurban'ında söylemi ile tam olarak aydınlatılamamışken *Tevarih-i Hamse'de* Şahruh adında üçüncü bir isme daha rastlıyoruz. O isim ise Altun Beşik soyundan olup Şahruh'un da atasıdır. Ancak burada herhangi bir karışıklığa mahal vermemek adına Hokand Hanı kurucusu Şahruh'un tam adını tezimiz içeriğinde belirtmiş olmak yerinde bir tespit olmuştur ki o da yazar tarafından Aşur Kul Şahruh Bey şeklinde ifade edilmiştir.

Hokand Hanlığı, Özbeklerin Ming sülalesi tarafından kurulup, idare edilmiştir. Sülale başında ise Babür'ün oğlu Şahruh Bey bulunmaktadır. Halidoğlu, her ne kadar Ming sülalesinin başında Şahruh'un olduğunu

söylese de yine kendi ifadesine göre Şahruh'tan önce hanlığın yahut sülalenin başına talip birisi daha vardı. O da bizim adını Şehmet olarak çevirdiğimiz ancak kaynaklarda Şah-Mast Biy (Çamaş Biy) veya Şahmast Biy (Çemeş Biy) olarak geçen kişi idi. Hakkında pek bir malumat bulunmayan bu zatın her ne kadar hanlığın başına geçmekte arzulu olduğuna kanaat getirsek de buna muvaffak olamadığını anlıyoruz. Buna mukabil Altun Beşik'den kendi taifesinden on birinci boğum olan Şahruh'un, hanlığın başına geçmek maksadı ile reisliği ele alıp etrafında beyleri topladıktan sonra herhangi bir kanlı çarpışmaya gerek kalmadan yaptığı siyaset ile halkın nazarında da kabul görüp Hokand'ı payitaht ilan ettiğini söylemekte yarar var. Çünkü bizim fikrimize göre Şahruh'tan sonra saltanat koltuğuna oturmak için çokca mücadele verilecek ve Hokand'a hanlık sevdası pek çoğununda canına mal olacaktır.

Halidoğlu, bir sonraki bölümde Zikr-i Ecdad Altun Beşik başlığı altında uzunca bir şecereden bahsetmiştir. Bu soyağacına baktığımızda ise burada yer alan pek çok ismin şu ana dek Türkistan ya da Hokand tarihi üzerine yapılmış hiçbir çalışmada ortaya konulmadığını söylemek mümkün. Öyle ki Halidoğlu burada şecereyi yalnızca Altun Beşik ile sınırlı tutmamış Hazreti Âdem'e dek dayandırmıştır. Dolayısıyla *Tevarih-i Hamse*'yi önemli kılan özelliklerinden biri de eserin geneli itibarıyla sıkça şecerelere yer vermesidir.

Miladi 1709 senesinde tahta geçen Şahruh, hanlığının on ikinci yılında ölmüştür. Şahruh'un hanlığı döneminde birkaç şehri kurulan devletin içine katarak sınırlarını genişlettiğini biliyoruz. Şahruh 1721 yılında öldüğünde geride Abdurrahim Bey, Abdülkerim Bey ve Şadi Bey adlarında üç tane oğlu kalmıştı. Bu oğullardan en büyüğü Abdurrahim Bey babasının ardından tahta çıktı. Abdurrahim Beyin ise tahtta 12 yıl hüküm sürdüğünü biliyoruz. Aslında her ne kadar burada fazlaca bahsi geçmemiş olsada muhtelif bazı kaynaklarda kendisinin iyi bir iktidar sahibi ve yönetici olmasına rağmen son zamanlarında akıl sağlığının bozulması ile kendi adamları tarafından katledildiğini belirtmekte yarar var. Abdurrahim Beyin ölümünden sonra halefi olan kardeşi Abdülkerim Bey tahta çıktı. Abdülkerim Bey ise 18 yıl hüküm sürdükten sonra 1750'de vefat etti. Abdülkerim Beyin ölümünün ardından henüz yaşı küçük olmasına rağmen beylerin desteğini alan oğlu Abdurrahman Bey hanlığın başına geçti. Fakat dokuz ay sonra alınan bir kararla tahttan indirildi ve yerine

Abdurahim Bey'in oğlu İrdane (Erdene, İrdene) Han geçti, Abdurahman Bey ise Merginan vilayetine vali olarak tayin edildi. Erdana Bey'in ilk hanlık dönemi hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bir görüşe göre Kırgız beyleri en büyük oğulun han olması gerektiğini ileri sürmüş ve Kalmuklara rehin olarak gönderilmiş olan ağabeyi Bababek'in tahta çıkarılmasıyla İrdane beyin hanlığı kısa sürede sona ermiştir. Bababek'in tahta çıkarılması ile ilgili bir diğer görüş ise Kalmukların, Abdulkerim Bey'in öldüğünü duyduklarında, Hokand'a, han olma hakkının Bababek'e ait olduğu konusunda baskı yapmalarındadır. Bu sebeplerden ötürü olacak ki İrdane Han 1176'da vefat edene dek iki kez tahta çıkmış ve 12 yıl hüküm sürmüştür. Ancak İrdane'nin kaç yıl hüküm sürdüğü konusunda (1751-1752, 1753-1762) şeklinde toplamda 10 yıl olduğu diğer kaynaklarca belirtilmiş olsa da Halidoğlu burada İrdane Han'ın saltanat sürecini 12 yıl olarak teyit etmiştir.

İrdane Han'dan sonra yazarın aktardığına ve diğer kaynaklardanda karşılaştırmalı olarak tespit ettiğimize göre devletin ileri gelenleri, Şahrüh Bey'in oğullarından Abdurahman Bey'in ve Abdulkerim Bey'in soyundan gelenlerin han olduğunu ve artık sıranın Şahrüh Bey'in en küçük oğlunun soyuna geldiğine karar kılıp Şadi Bey'in oğlu Süleyman Bey'i han ilan ettiler. Fakat yöneticilik vasfına sahip olmayan Süleyman Bey bu durumundan dolayı kısa sürede ortadan kaldırıldı ve yerine on dört yaşındaki Abdulkerim Bey'in torunu yani Abdurahman Bey'in oğlu Narbute Bey tahta çıkarıldı. 36 yıl boyunca tahtta kalıp 1799 senesinde ölen Narbute Bey herhalde Fergana hanları tarihi boyunca en uzun saltanat süren hanların başında gelmektedir. Ayrıca Narbute Bey ile ilgili olarak Halidoğlu'nun aktardıklarına bakarak anlıyoruz ki kendisine han denilmesinden hazzetmezdi. Bunun yerine etrafındakiler kendisine daha çok Nârbute bin velâmi diyorlardı. Halidoğlu, eserinde Narbute'ye ayırdığı bölümde her nedense onun döneminde ki gelişmelerden ya da yaptıklarından daha çok kendisine neden böyle denildiğini uzun uzun açıklama yoluna gitmiştir. Narbute'nin ölümünden sonra tahtın dört varisi vardı. Bunlar bir eşinden Âlim ve Ömer ile bir başka eşinden Rüstem olmak üzere üç oğlu ve kardeşi Hacı Bey idi. Bu sebeplede Fergana'da kimin han olacağı konusunda epeyce ihtilafa düşüldü. Fakat bir süre sonra kendisine "sahipkıran" da denilen Alim Han tahta geçti. Burada yine yazarın verdiği

bilgiye göre de Alim Hanın lakabı “zalim han” idi. Kendisine bu yakıştırmanın yapılması öyle görünüyor ki etrafında saltanatına muhalif olacak hiçbir akrabasını bırakmayana dek katletmesinden ileri geliyordu. Kendi ölümü ile ilgili ise bazı muhtelif yerlerde bir komplo sonucu öldürüldüğü yazılısada Halidoğlu, Âlim Hanın Hacı Beyi öldürdükten sonra Kırgız içlerine giderek burada uzun yıllar yaşadıkdan sonra kendi eceli ile öldüğünü nakleder. Ancak Halidoğlu'nun Âlim Hanı anlattığı bölümün son kısmında ise onun öldürüldüğünü söylemesi birbiri ile çelişen iki ayrı ifadeyi ortaya koymuştur. Eserde, Âlim Hanın bir şehri muhasara sırasında muvaffak olamayınca şeyhi ile arasında geçen bir diyaloga yer verilmiştir. Bu diyalogdan kastımız ve dikkat çekmek istediğimiz esasında kendisine neden zalim han denildiğine açıklık getirmektir. Diyalog da şeyhinden kendisi için duada bulunmasını istedikten sonra muhasarada başarılı olması üzerine tekrar şeyhine gelen Alim Han, teveccüh edermiş izlenimi ile vacibi terk edenin cezası nedir diye sorduğu şeyhine, “70 kamçıdır” cevabını alınca şeyhi yatırıp yetmiş kamçı vurmuş. Bu hikâyeden de anlaşılacağı üzere zalim han yakıştırmasının doğruluğu ortaya çıkmaktadır.

Âlim Han öldürüldükten sonra bu defa tahta kardeşi Ömer Han çıktı. Halidoğlu'nun eserde ondan ağabeyinin aksine oldukça dindar ve adil birisi olarak bahsettiğini, şiiri seven ve şiirler de yazan bir hükümdar olduğunu anlıyoruz. Hatta öyle ki yazarın dediğine göre kendisine tabi olmasını isteyen Buhara hanı Emir Haydari'ye dahi ret yanıtını şiirle vermiştir. Azmi, çalışkanlığı ve adaleti ile her alanda Hokand'ı Hokand yapan şehri imar edip yoksulları doyuran ve merhametle hüküm süren Ömer Han, aynı zamanda 12 yıllık hükümdarlığı süresince neredeyse hiç savaşmamış hiçbir civar memleketle muhasara etmemiştir. Zaten eserde Halidoğlu dahi buna hiç şahit olunmadığını açıkça beyan etmiştir. Ömer Hanın sevenleri çoktu. Zira Buhârâ, Harezmi, Hitây, Hotin, Hindistân ve Kürdistân gibi memleketlerden gelip ona tabi olup hizmetinde bulunuyorlardı. Tüm bunlardan çıkardığımızı göre Fergana'da ölümünden sonra dahi cennet mekân olarak sürekli yad edilen ve adaletle anılan bir başka hükümdar gelmemiştir. Ancak burada bir konuya açıklık getirmekte fayda var. Hemen hemen her kaynakta veya Hokand'ın idari yapısı üzerine yürütülen çalışmalarda müellifler Ömer Han'ın Türkistan,

Çimkent, Sayram, Evliyaata ve civarlarını hanlığın içine kattığını, askeri harekâtlarda üs vazifesi olarak faydalanılacak bazı stratejik noktalara Akmescit, Çolakkorgan, Kızılkorgan, Ulugkorgan gibi kaleler inşa ettirdiğini söylerken Hokand tarihinin en önemli müellifi Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tevarih-i Hamse'sinde* Ömer Han dönemini anlattığı kısmın son bölümünde onun hiçbir civar memleket ile muhasara ettiğine şahit olunmadığını açık bir dille belirtmiştir. Son olarak Ömer Han ile ilgili Hokand tarihinde Osmanlı Devleti ile ilişki ya da iletişim kuran ilk han olduğunu bu eserden de teyit etmiş oluyoruz.

Ömer Han, 12 yıllık saltanatının ardından hicri 1822 senesinde ölmüştür. Ömer Han'ın ölümünden sonra tahta 15-16 yaşlarındaki oğlu Muhammed Ali Han çıktı. Medeli olarak da anılan Muhammed Ali Hanın diğer isminin muhtelif kaynakların kiminde Medeli kiminde Madalı, Me'del, ya da Ma'del şeklinde geçtiğini belirtmekte fayda var. Bu cümle ile alakalı yazarında burada dile getirdiğine göre Ali Hana Madalı ya da Medeli denmesinin altındaki sebep bu ismin “adaletli” anlamına gelmesindedir. Bunun yanı sıra Ali Hanın Kaşgar'a düzenlediği seferde kendisine eserde “men cezh-i gâziya ve kad guzâ” şeklinde de geçen “Gazi” unvanını yakıştırmasını veya vermesini eleştiren Halidoğlu, bu unvanın din ve millet uğruna küffara karşı verilerek alındığını belirterek Timur'a dahi bu lakabın ya da unvanın konulmadığına işaret etmiştir. Ve Fergana'da Ali Handan sonra bu unvanı kullanan bir başka hükümdar olmadığını da açıkça teyit etmiştir. Çetrefilli ve bir hayli çekişmeli geçtiğini gördüğümüz Muhammed Ali Han dönemi için Buhara Emiri Nasrullah ile geçen uzunca bir mücadeleden bahsetmek mümkün. Saltanatı boyunca Buhara Hanlığı ile Türkistan bölgesinin hâkimiyeti konusunda mücadele eden Muhammed Ali Hanın asıl hedefinde Fergana'nın güneyi vardı. Aslında Muhammed Ali Han'ın iktidarının son yıllarında Hokand Hanlığı'nın durumu oldukça karıştı. Kendisine yakın devlet adamlarının çıkardığı fitnelerle ve Buhara emiri Nasrullah'ın Hokand'a sahip olma arzusu ile uğraşmak zorunda kaldı. Ancak Madalı yanı Muhammet Ali Han neticede Buhara emiri karşısında muvaffak olamadı. Halidoğlu, burada Madalı'nın ölümü ile ilgili Buhara Emiri Nasrullah'ın onu öldürttüğü haberleri yayılsa da buna itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Buradan hareketle Madalı'nın ne şekilde öldüğü

noktasında neredeyse tüm kaynaklar onun Buhara Emiri tarafından öldürüldüğünü yazsada Halidoğlu, eserinde çelişkiye mahal vermiştir. Eserin bir bölümünde Madalı'nın Buhara'ya giderek orada kendi eceli ile öldüğünü ve saygıyla defnedildiğini kayda geçmiştir. Ancak buna karşı Şir Ali Han anlattığı kısmın bir cümlesinde Muhammet Ali Han için Nasrullah'ın Hokand'ı alıp Muhammet Ali Han'ı öldürdüğünü yazar. Sonuç olarak Muhammet Ali (Madalı) Han 1822'de tahta geçip yirmi bir yıl padişahlık yaptıktan sonra 1843 yılında maktul olmuştur.

Muhammed Ali Handan boşalan tahta 1843'de Şir Ali Han geçti. Ancak öncesinde Buhara emirine karşı Kırgızlar ve Ferganalılar Şir Ali'yi han yapmaya karar vermelerine rağmen Şir Ali, babası Hacı Bey'i öldüren Alim Han'dan korktuğundan Talas'a gitmişti. O sırada Madalı'yı öldürüp Hokand'ı ele geçiren Buhara Emiri Nasrullah her beldeye bir vali ve her şehre bir hâkim koydu. Mehmet Şerif Atalığı'da Taşkent'e vali olarak atadı. Fakat bir süre sonra Hokand'da tahta oturan Şir Ali Han ecdad yadigârı gördüğü Taşkent'in kendisine biat etmesi için Taşkent valisi Mehmet Şerif'e bir elçi gönderir. Ancak Taşkent valisi buna sert bir dille karşı çıkar. Halidoğlu, bu olayı eserinde şöyle nakleder; *“Tâşkend şehri an asıl ecdadımızın eski mülkü ve müzâfatımızın büyük beldesidir. Eyâm ise hâlden hâle dönüp yine câyına karâr tâbidi imdi senden ümidim budur ki banâ mutâbaat edesin ziyâde derecelere eresin demiş atâlık elçiye cevâp sahn virüb, men Şir Ali'yi bilmiyorum meni emir Buhârâ nasip kıldı kârım da müşâreket kabul edemem emire iden şartımı bozup gayri yola gidemem hâlen hazreti emirin emrine muntazırım. İzin olursa leşker Türkistân ile Hokand'a giderim Şir Ali'nin bâşını dünyâyı dâr ederim...”* Taşkent valisi böylesine ağır sözler sarf etsede Halidoğlu, Molla Avbay diye tabir ettiği ancak hiçbir kaynakta ismine rastlamadığımız bu zatın, valinin bu ifadelerine karşı *“Bu memleketin ne emiri ve ne me'muru yurt zabt kilmâyı bilmez...”* diyerek Şir Ali Han gelene dek aslında uzun süre Hokand halkının hafızasında yer tutacak bir gerçekliğide dile getirmişti. Ancak eserde aktarıldığına göre bu sözü Molla Avbay'a pahalıya patlamış ve sarf ettiği sözler üzerine tutuklanarak hapse konulmuştur. Şir Ali dönemi ile ilgili genel olarak kendi başından geçenleri hikâyeye tarzında uzun uzun anlatarak geçiren Halidoğlu, bu döneme dair fazla bir malumat vermemiştir. Sadece bölümün son

kısmında Taşkent valisi Mehmet Şerif Atalığın Hokand'a esir düştüğünü ve Şir Ali Hân elinde maktul olduğunu kaydetmiştir. Şir Ali bundan sonra devlete hâkim olduysa da anlaşıldığı üzere Kırgız Kıpçak fitneleri neticesinde cülusunun üçüncü senesi 1261. Hicriyede (Miladi 1845) şehâdete erdi. Şir Ali Han'dan geri beş oğlu kaldı. Bu oğlanların hepsinin anası bir değildi. Çünkü Şir Ali'nin iki hanımı vardı. Ve bu hatunların her ikisinde Kırgız kızı idiler. Hatunların birinden Serimsâk Bey, Sultân Murât ve Hüdâyâr Hân ikinci hâtundan ise Ele Hân ve Sofu Bey isimlerinde geriye beş oğlan kalmıştı.

Şir Ali Hanın şehadetinden sonra yerine oğlu Murat Han geçti. Ancak Halidoğlu'nun verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere onun hükümdarlığı Hokand hanlığının en kısa hâkimiyeti idi. Ve o tahtta yalnızca bir hafta kadar kalabildi. Bunun sebebi bizim malumumuzca babasına yaşattığının aynısını yaşamamasından ileri geliyordu. Çünkü Murat Han, atası Alim Hanın ölümünden sonra Ömer Handan korktuğu için Buhara'ya kaçmıştı. Bir süre burada kalan Murat Han babası Şir Ali'nin başa geçmesinden sonra Buhara emirinin de telkinleriyle Hokand'a geldi ve buradaki vezirlerle iş tutarak babası Şir Ali Hanı katlettiler. Ve Hokand vezirleri Murat Hana biat ettiler. O sırada seferden dönen Müslümankul ise önce Murat Hana biat ettiyse de bir süre sonra onu öldürüp kızıyla evlendirdiği Şirali Han'ın oğlu Hüdayar'ı Hokand'a getirdi ve tahta çıkardı.

Hüdayar'ın ayrı dönemlerde tam dört kez tahta çıktığını görüyoruz. İlk defa 15 yaşında tahta çıkmış olsada Hüdayar Han uzun bir süre hanlığı kayınpederi Müslümankul'un gözetiminde yönetecekti. Hüdayar'ın tahta çıktığı sıralarda kardeşi Sarımsak Bey de Taşkent hâkimiydi. Kısa süreli yönetimlerin hâkim olduğu Hokand Hanlığı'nda Hüdayar, hanlığının 12 senesinde Müslüman Kul'u öldürdü. Bundan iki yıl sonra yani hanlığının on dördüncü senesinde ise Kıpçakların desteğini alan Malla Han, kardeşi Hüdayarı mağlup etti ve 1858'de hanlığın başına geçti. Hüdayar ise Buhara'ya sığındı. Bu sırada ise Ruslar Akmesid'i zapt etti. Akmesid'in işgal haberi hanlığa ulaşınca buranın kendilerine ne kadar mesafede olduğunu vezirlerine soran han iki aylık mesafede olduğu cevabını alınca uzaktır diyip kılıcı bile kıpırdatmadı. Ancak Halidoğlu'nun yazdıklarından anladığımıza göre Akmesid'in Rus eline düşmesi Fergana halkı üzerinde büyük tesir bırakmıştır.

O sürede Rusların gücünü tespit ve tenkit için Rusya'ya bir elçi gönderildi isede Akmesid'i alan Ruslar kendilerine karşı mukavemet edecek bir kuvvet göremeyince Türkistan topraklarında ilerlemeye devam ettiler. Rusların bu politikasına karşı onlarla iyi geçinme yoluna giden ve bu sayede iç ve dış politikayı bir düzene koymak isteyen Malla Han her ne kadar çaba gösterdiysede Rusların ilerleyişine tesir etmedi. Tüm bu girişimlere rağmen bir sonuç elde edemeyen ve bu işgalleri haber alan Malla Han Ruslara karşı Kanaatşah, Şadman Hoca ve Alim Bey'i görevlendirdi. Fergana halkınında destek verdiği büyük bir ordu Ruslarla mücadeleye girişti ve bu çatışmada başarı elde edildi. Ancak yine bir süre sonra Rus ilerleyişi sürdü. İktidarı süresince Rus istilası ve Hokand topraklarını ele geçirmek maksadında olan Buhara Hanlığı ile de uğraşmak zorunda kalan Malla Han 1862 senesinde düzenlenen bir suikast neticesinde öldürüldü.

Malla Hanın ardından tahta onun yeğeni Şah Murat geçti. Ancak onun da hanlığı diğer pek çok han gibi fazla uzun sürmedi. Şah Murat tahta çıkınca ilk iş olarak amcası Malla Han'a yakın gördüğü devlet adamlarını ortadan kaldırdı. Öte yandan Taşkent valisi olan Kanaat Şah ise bu durum karşısında kendisinin tehlike altında olduğunu düşünerek Şah Murat'a karşı birtakım önlemler aldı. Daha sonra da taht mücadelesinde Hüdayar Hanı destekleyeceğini vaat edip kendisini Taşkent'e davet etti. Ve burada kendisi ile istişarede bulundu. Ardından da Taşkent valisi Kanaat Şah ve ahalisi Hüdayar'a biat etti. Buna mukabil Hüdayar ise Kanaat Şah'a atalık rütbesi verdi. Atalık o vakitlerde vezir derecesinde idiki hanın mührü ile atalığın mührü eşit kabul ediliyordu. Ancak kendisine atalık rütbesi verilmeyen vezirin mührü, han derecesinde sayılmıyordu. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki atalığın yani atabeyliğin Fars ve Türkiye'de ki kullanımı ya da kullanım şeklinin geçmişine bakılırsa yine *Tevarih-i Hamse*'ye göre Atabey Sultan Sencer'in kendisini Fars eyaletine han kılması ile bu unvan orada kullanılmaya başlandı. Daha sonra da Fars hanlarının ilim konusunda danışmanlıklarını yapan kişilere bu ünvanın verilmeye devam etti. Türkiye'de ise atabey ifadesi bugün de kullanılan peder sözcüğü ile eşdeğer anlamda kullanılmıştır.

Hanlık içerisinde devlet adamları arasında mücadeleler ve anlaşmazlıklar devam ederken Hüdayar Han Buhara Emiri Muzaffer ile Hocent'te buluştu ve

Hokand'ı almasına destek olması için onu ikna etti. Bir süre sonra Hüdayer Han'ın Taşkent'te hanlığını ilan ettiğini işiten Şah Murat ordusu ile Taşkent'i kuşattı. Fakat o sırada Buhara emirinin Hokand'a ilerlediğini öğrenince kuşatmayı sonlandırıp geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. O esnada ise Malla Han'a suikast düzenleyip Şah Murad Han'ı tahta çıkaranlar arasında birtakım anlaşmazlıklar çıktı. Bu fikir ayrılığının sonu bazılarının öldürülmesi ile neticelendi. Nitekim 1863 senesinde Hüdayer Han Hokand'a yürüdü. Bu durum karşısında Hüdayer'a mukavemette muvaffak olamayan Şah Murat ise karışıklıktan faydalanıp kaçtı. Buna mukabil saltanatı tekrar ele geçiren Hüdayer Han üçüncü defa Hokand Hanlığı postuna oturdu. İki aylık gibi kısa bir süre Hokand Hanı olan ancak Hüdayer Han karşısında mağlup olarak kaçmaya mecbur kalan Şah Murat yakalanarak Hüdayer'ın karşısına getirildi ise de Hüdayer ona merhamet gösterip öldürmedi. Hüdayer Han bu dönemde yine taht mücadeleleriyle geçti. Hüdayer tahta çıktıktan hemen sonra Buhara emirine teşekkür mahiyetinde elçi olarak görevlendirdiği Kanaat Şah ile hediyeler gönderdi. Ancak Kanaatşah, Emir tarafından öldürüldü. O sırada Hüdayer Hana itaa etmeyen Alim Kul ise tertibindeki Kırgız ve Kıpçakların desteğininide alarak Hüdayer'a karşı uzun süre mücadele etti. Bir ara Kırgız ve Kıpçaklar, elçilerinden Bilbâkçı Han nâmında bir adamı Şahrüh soyundan göstererek tahtın varisi diye ortaya atıp civar kentlerden çok miktarda asker topladılar. Ancak Buhara emirinin de desteğini alan Hüdayer'a karşı başarılı olamadılar. Hüdayer'a destek için gelen Buhara emiri Şah Murat'ı yeniden tahta çıkartıp Alim Kul'a ise iltifatlar edip Hüdayer'ıda yanına alarak Buhara'ya döndü. Fakat Hüdayer, Emir ile birlikte Buhara'ya gidince Alim Kul, çok kısa bir süre sonra Şah Murat'ı tahttan alaşağı ederek Hokand'a girmede ve Mergilan'a giderek Sultan Seyid'i tahta çıkardı. Ancak bütün bu olup bitenlere rağmen Fergana'da fitne bitmiş değildi.

Sultan Seyid Han'ın sadece görünürde han olduğu bu dönemde iktidarda asıl Alim Kul bulunuyordu. Halidoğlu'nun aktardığına göre Alim Kul 'Emir-i Leşker' unvanını aldıktan sonra bu unvanı ile anılmaya başlandı. Sultan Seyid Han dönemi Rus saldırıları ve neticede ise işgalleri ile geçti. Alim Kul hanlık işini çözdükten sonra Hokand'a geldi. Rusya Türkistân'a geldi haberi üzerine Taşkent'e gelerek kendisine muhalif gördüğü Şadımân hocayı öldürdü.

Mehmet dâd hocayı ise Tâşkend'e vali kıldı. Daha sonra Rusların amansız saldırıları sürerken Hokand'da Alim Kul öncülüğünde hazırlıklar yapıldı. Bir müddet sonra da Rusya Türkistan'a girdi. Müslümanlar Çimkent'e Ruslara karşı büyük bir mücadele örneği sergiledi isede 6-7 bin kişi kayıp verdi. Ve Rusya Çimkent'i işgal etti. O sırada Emir-i Leşker ise Rus ordusundan esir aldığı 40-50 kişiden bazılarının başını kesti. O sene kışı Çimkent'de geçiren Rus ordusu ertesi yazında Taşkent üzerine yürüdü. Ve bu muharebede Emir-i Leşker vefat etti. Halidoğlu, eserinde Emir-i Leşker'e yaptığı övgü ve tanımlamada onun için *“Fergâna ve Türkistân'ın hân ve beyleri de bundan gayri bu ferde böyle şöhrat tâm ya'ni bu iki nâm müyesser olmamıştır. Eyâmında icât edilen tüfenk üstünde yâzılan nakışı bu 7 (Emiri Leşker Gâzi Amed Şed Zîşân cilâütîf pür çeşm-i ateş fişân)...”* ifadelerini kullanmıştır. Bezerk hoca ve Ya'kub Bey'in Kâşgar'a gelmeside bu dönemdedir. Emir-i Leşker'in şehadetinden sonra Rusya Tâşkent'i muhasaraya aldı. Alim Kul'un Taşkent'te Ruslara karşı mücadele ettiğini bilen Buhara emiri bu durumdan yararlanıp Hokand'ı işgal etti. Böylece Hüdayar Han dördüncü kez Hokand Hanlığı tahtına geçti. Fakat hutbeyi dahi Buhara Emirinin namına okutan Hüdayar böylece ona biat ettiğini duyurdu. Burada yalnızca Rusya ile yapılacak olası bir muharebede iki tarafta birbirine destek sözü vererek kendi aralarında bir anlaşmada bulundular. Lakin tüm bunlara rağmen Hokandlılardan emin olmayan Emir, Hokand'ı Hüdayar Han'a, Taşkent'i Rusya'ya bırakıp Buhara'ya geçti. Bu arada Halidoğlu'nun eserinde söylediğine göre Eyšân Hoca namında birinin verdiği bilgiye göre Taşkent, 62 gün muahasara ve onun haricindekilerin aktardıklarına göre ise 82 gün müdâfa'adan sonra içten muhâbere dıştan muhâbere olarak Hicret'in 1282 senesi Milâdın 1865'i yaz mevsimi Mayıs ayında Rusya eline geçti.

Sultan Seyid Hanın durumuna gelince o Buharalılara karşı koymaya çalıştıysada yakalandı. Taşkent'i ele geçiren Ruslar ilerlemeye devam etti ve 1867'de Hocent, Öretepe ve Cizzak'ı işgal ederek 1868'de ise Semerkan'ı zapt etti ve oradan Kurgan'a ilerledi. Hüdayar Hana gelince o kendisine en ihtiyaç duyulan bir zamanda görevini yerine getiremedi. Ve kendisinden beklenen yardım talebine karşılık vermedi. Yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve Ruslarla iş birliği yapan Hüdayar sonunda Ruslardan imdat

dilemek amacı ile geldiği Taşkent'te alıkonuldu. O sırada Hüdayar Hana ve Ruslara karşı verilen mücadelenin başında Müslüman Kul'un oğlu ve aynı zamanda Kıpçakların beyi Abdurrahman Aftabeci vardı. Aftabeci Hüdayar'ın Ruslarla iş birliğine tutuşması ve onların yanında yer almasını fırsat bilerek Hokand'a girip Hüdayar Han'ın oğlu Nasreddin Bey'i han ilan etti. Eserin bu bölümünde Rusların Türkistan'ı işgaline geniş yer ayıran Halidoğlu'nun aktardıklarına göre özetle Rus işgallerinden kurtulmak amacıyla Hokand Hanlığı'nda Ruslara karşı amansız bir mücadele verildi. Abdurrahman Aftabeci ve Polathan öncülüğünde pek çok şehirde Rus ilerleyişini durdurmak adına savaşıldıysada muvaffak olunamadı ve Ruslar her defasında ayaklanmaları bastırıp nihayetinde 1876 yılında Hokand Hanlığına son verdi. Ve Hokand Hanlığı onun yerine kurulan Fergana Bölgesi Türkistan Genel Valiliğine bağlandı. Böylece Türkistan'da Hive, Buhara ve Hokand'ı işgal eden Rusların işi daha da kolaylaştı ve geriye kalan Türkmen bölgelerini ele geçirmek için harekete geçtiler.

KAYNAKÇA

- Aka, İ., *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. 14, Ankara, 1994.
- Algar, H., "Gucdüvânî Abdülhâlik", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 14, İstanbul, 1996.
- Anadol, C., *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Arat, R. R., *Baburnâme "Babür'ün Hâtıratı"*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 3, Ankara, 2000.
- Aycan, İ., "Haccâc B. Yûsuf Es-Sekafî", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 14, İstanbul, 1996.
- Bababekov, H., *Kokan Tarihi*, Taşkent, 1996.
- Barthold, W., "Hokand", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, I. Kısım, İstanbul, 1987.
- Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi*, Divan Kitap Yayınevi, B. 1, İstanbul, 2011.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz; Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay. (4. Baskı). S. 11, Ankara, 1990.
- Bayrak, M. O., *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınevi (3. Baskı). İstanbul, 2006.
- Bekin, A. R., *Yakup Beğ'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, C. 2, S. 4, Ankara, 1981.
- Bozkır, T., *Name-İ Hümayun Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2009.
- Bulduk, Ü., *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2006.
- Buzpınar, Ş. Tufan M., Sabri K., "Harameyn", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 16, İstanbul, 1997.
- Ch'ing- L. C., *Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanlarından Yakup Bey'e Kadar Doğu Türkistan Tarihi*, (Doktora Tezi), T'ai-Pei, 1967.

- Cumayev, R., *Rumi ve Meşreb-Mumtaz Edebiyat Meseleleri*, Taşkent, 2006.
- Çalım, İ., Abdullah Y., Abdulkadir B., Hekimoğlu İ., Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, *Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1990.
- Çapraz, H., “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011.
- Çelik, M. B., *Firdevsü’l-İkbal’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004.
- Çınar, G. K., *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2006.
- Demir, C., Babürname’de Hoca Ubeydullah Ahrar, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 5/2., Bursa, 2016.
- Devellioğlu, F., Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, *Aydın Kitapevi Yayınları*, (31. Baskı). Ankara 2015.
- Devlet, N., S.S.C.B.’deki Türkler Ağırlıklı/Çağdaş Türk Dünyası, *Marmara Üniversitesi Yayınları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989.
- Dubovitskii, V., Haydarbek B., “The Rise And Fall Of The Khokand Khanate”, Ferghana Valley The Heart Of Central Asia, S. Frederick Starr (Ed.), Newyork, 2011.
- Eker, S., *Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.
- Erdoğan, A., *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

- Gencal, B., “XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynaklar”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi Yayınları*, C. 2, S. 8, Aralık 2013.
- Gömeç, S., *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, (3. Baskı). Ankara, 2006.
- Hacı, M. Â. M., *Tarihi Türkistan*, (Arap Alfabesinden Özbek Kiril Alfabesine (Çev.: Ş. Vahidov ve P. Halıkova), Taşkent, 2009.
- Han, E. G. B., *Türk'ün Soyağacı*, (Çev.: Rıza Nur), İlgı Kültür Sanat Yay. B. 1. İstanbul, 2009.
- Hatunoğlu, N., *Buhara Hanlığının Son Emiri Âlim Han ve Dönemi (1911-1920)*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- Hayıt, B., *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara 2004.
- Hekimoğlu, V. S. F., Aytkul M., Gulzada Ç., “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Millî Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü”, *Belleten Dergisi*, TTK, C. 83, S. 296, Nisan 2019.
- Heyat, J., “Fars”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 12, İstanbul, 1995.
- İpşirli, M., “Beylerbeyi”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 6, İstanbul, 1992.
- Kafalı, M., “Barak Han”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 5. İstanbul, 1992.
- Kafalı, M., *Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu*, Makaleler, Ankara, 2005.
- Kanabaev, Z., *Baba Rahim Meşrebin Kişiliği, Şahsiyeti ve Tasavvuf Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2013.
- Kanar, M., Büyük Farsça-Türkçe Sözlük, *Birim Yayıncılık*, İstanbul, 1993.
- Kaptan, H. S., “Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur=Psalter Adlı Eser ile Memlük Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış ‘İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin Adlı Eserin Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- Kara, M., “Yâkub Han Kâşgari”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 43, İstanbul 2013.

- Karıev, A., *Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- Kemaloğlu, İ., “Sibir Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 2, İstanbul, 2016.
- Kerımsheyev, Z., *Almatı Şehrının Ulaşım Bilgilendirme Sistemlerinin Yolcular Üzerindeki Etkisinin Araştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2011.
- Koç, D., *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2015.
- Konukçu, E., “Endican”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 11, İstanbul, 1995.
- Konukçu, E., “Hokand Hanlığı”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 18, İstanbul, 1998.
- Orhan, F. K., “Afak Hoca”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 1, İstanbul, 1988.
- Köse, K., İngiliz Seyyah *Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- Kurban, İ., *Hocalar Devri*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Kurban, İ., *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay, S. 159, Ankara, 1995.
- Kuyma, E., *Wilhelm Radloff'un Sibiry'a Dan Adlı Eserinin Açıklamalı Kavram Dizini*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2006.
- Küçük, Ö., *Sovyet Dönemi Özbekistan' nın Ekonomik Durumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2006.
- Lamb, H., *Emir Timur*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- Macit, A., *Başbakanlık Osmanlı Arış Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Nalivkin, V., *Kratkaya İstoriya Kokandskago Hanstva*, Kazan, 1886.
- Özaydın, A., “Sencer”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, İstanbul, 2009.

- Roux, J. P., *Türklerin Tarihi "Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalıcı Yayınevi, (Çev.: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan), (9. Baskı), İstanbul, 2002.
- Roy, O., *Yeni Orta Asya Da Ulusların İmal Edilmesi*, (Çev.: Mehmet Morali), İstanbul, 2000.
- Saray, M., "Abdullah Han", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 1, İstanbul, 1988.
- Saray, M., *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Sel, B., *Hokand Hanlığı (1710-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2011.
- Taşagıl, A., "Merginan", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 29, Ankara, 2004.
- Tobça'an, M. U. N., *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), TTK Yay, (2. Baskı). S. 13, Ankara, 1986.
- Togan, A. Z. V., *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. 1, (2. Baskı), İstanbul, 1981.
- Türkmen, İ., *XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, (Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2019.
- Türkoğlu, İ., "Şeybânî Han", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. 39, İstanbul 2010.
- Ulubaş, M., *Günümüz Amerikan Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihiile İlgili Konuların Ele Alışı Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.
- Ünal, F., "Tatar Âlim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi Yayınları*, S. 14, Ocak 2008.
- Ünlü, S., *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya, 2013, S. 267-423; *Özbek Tili'nin İzahlı Lugatı*, Moskova, 1981.
- Wusiman, P., *A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Yalçınkaya, T., *Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

- Yazı, M. E., *Çarlık Döneminde Kırgızlar (1852-1917)*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.
- Yılmaz, H., *Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Şivelerinde Zarf-Fiiller*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998.
- Yoska, E., *Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri*, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011.
- Yuvalı, A., “Ebu Said Mirza Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, C. 10, İstanbul 1994.
- Yüksel, H. İ., *Rauf Yekta Bey'in Esatiz-İ Elhan Adlı Eseri VVe İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.
- Ziyaev, H., *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (Xvii.-Xx. Asır Başları)*, (Çev: Ayhan Çelikbay), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 2007.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Vedat MERAL
Doğum Yeri-Tarihi	Gümüşhane-01.11.1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ordu Üniversitesi/ Fen-Edebiyat Fakültesi/ Tarih Bölümü
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller (varsa)	İngilizce-Rusca
Bilimsel Faaliyetleri (varsa)	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	g.hane-kelkit29@hotmail.com
Tarih	